

बेटी बचाओ बेटी पढाओ

क्रियात्मक निदेशपुस्तिका

बेटी बचाओ बेटी पढाओ

क्रियात्मक निदेशपुस्तिका

स्मृती झुबिन इराणी

माननीय महिला व बाल विकास मंत्री

2025 सालापर्यंत महिलांच्या नेतृत्वाखाली केलेल्या विकासासाठी सामुहिक कृतीच्या राष्ट्रीय नितिमत्तेच्या आदरार्थ, माननीय पंतप्रधानांनी कल्पना केल्याप्रमाणे आपल्या "नारी शक्ती" ची क्षमता वापरण्यासाठी "बेटी बचाओ – बेटी पढाओ (BBBP)" एकत्रित कृती करण्याचे आवाहन करणाऱ्या सर्व उपक्रमांचा आधार असणे सातत्याने सुरुच आहे। बेटी बचाओ बेटी पढाओ ची ब्रँड इक्विटी हा आता एक कळीचा शब्द बनला आहे आणि "मुलगी वाचवा" चे प्रतीक म्हणून ओळखला जात आहे या तथ्याचा विचार करत, अनेक क्षेत्रीय कृतींवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी, जिल्हा स्तरावरच्या मूर्त लाभांसाठी भौगोलिक आणि कार्यक्रमात्मक दोन्ही दृष्ट्या या योजनेची व्याप्ती वाढवण्यात आली आहे।

'आत्मनिर्भर भारत' ची आमची आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी तळागाळातील भारत सरकारच्या सर्व प्रयत्न/योजनांसह केंद्राभिमुखता आणि नियोजित विभागीय हस्तक्षेपांतून सहयोगाला प्रोत्साहन देण्यासाठी एक द्योतक आणि व्यावहारिक मार्गदर्शनासाठी अंमलबजावणी निदेशपुस्तिका विकसित केली गेली आहे।

बेटी बचाओ बेटी पढाओने वृत्तांतात अग्रेसर रहावे आणि मुलींच्या सुरक्षा, संरक्षण आणि सशक्तीकरणासाठी सर्व स्तरांतील सर्व योजना/कार्यक्रम आणि धोरणांच्या पायाभरणीची कोनशीला व्हावी, अशी माझी मनापासून इच्छा आहे। म्हणून मी सर्व हितधारकांना विनंती करते की, त्यांनी एकत्र येऊन मुलींच्या हितासाठी ही योजना यशस्वी करण्यासाठी एकत्र येऊन उपक्रम राबवावेत।

बेटी पढाओ

डॉ. मुंजपरा महेंद्रभाई
राज्यमंत्री, महिला व बालविकास

मागील सात वर्षांमध्ये बेटी बचाओ बेटी पढाओ या केंद्रीय अधिवक्तव्यामुळे राजकीय नेतृत्वाचे लक्ष वेधण्याबाबत आणि मुलींना महत्त्व देण्याबाबत राष्ट्रीय चेतना निर्माण झाली आहे। योजनेतर्गत दृष्टीसमोर ठेवल्यानुसार मुलींच्या विकास आणि संरक्षणाशी संबंधित मोजण्यासारखे परिणाम साध्य करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्याची वेळ आता आली आहे।

स्त्री-पुरुष समानता ही एक राष्ट्र म्हणून आपली पहिली स्थिती असायला हवी आणि तिची प्रत्येक कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीपासून सुरुवात होणे आवश्यक आहे।

बेटी बचाओ बेटी पढाओ समवेत महिला आणि मुलींचे अवमूल्यन, अपमान आणि भेदभाव कणाऱ्या आपल्या वागण्यातील, संस्कृतीतील आणि दैनंदिन जीवनातील प्रत्येक दृष्टिकोनापासून मुक्त होण्याची प्रतिज्ञा आपण करूया। आपल्या माननीय पंतप्रधानांनी सांगितल्यानुसार, राष्ट्राचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी महिलांबाबतचा अभिमान खूप मोठे मूल्यवर्धन ठरणार आहे आणि आपली 'नारी शक्ती' देशाला एका नव्या उंचीवर नेईल। मुलींना महत्त्व देण्याकडे जितके आपण लक्ष देऊ, आपल्या मुलींना जितक्या अधिक संधी आणि सुविधा देऊ, तितकचे आपण समन्याय्य समाजासाठी सुगम मार्ग तयार करू शकू, तितकाच अमृत काल आणि विकासाची शाश्वत उद्दिष्टे साध्य करण्यातील आपला लाभांश अधिक वर्धित होईल।

बेटी पढाओ

श्री इंदेवर पांडे

सचिव, महिला आणि बाल विकास मंत्रालय

बेटी बचाओ बेटी पढाओ ही योजना मिशन शक्तीच्या संबल उप-योजनेच्या अनेक घटकांपैकी एक घटक म्हणून आणली गेली, जी मिशन मोडमधील एक योजना आहे, जिचा केंद्राभिमुखता आणि नागरिक-मालकीच्या माध्यमातून राष्ट्र उभारणीत समान भागीदार असण्यातील महिला आणि मुलींची सुरक्षितता, सुरक्षा आणि सक्षमीकरणासाठीची मध्यस्थी मजबूत करणे हा उद्देश आहे।

योजनेच्या सर्व घटकांसाठी मिशन शक्तीची मार्गदर्शक तत्त्वे प्रकाशित करण्यात आली आहेत, ज्यामध्ये सर्व उप-योजना एकत्रितपणे राबविण्यासाठीचे एकंदर फ्रेमवर्क, यंत्रसामग्री आणि संरचनांचे तपशील देण्यात आले आहेत। बेटी बचाओ बेटी पढाओसाठी सर्व स्तरांवर आवश्यक असलेल्या प्रयत्नांचे विस्तृत वर्णन करण्यासाठी, ही पुस्तिका राज्ये आणि जिल्ह्यांना एकत्रितपणे या योजनेची उद्दिष्टे साध्य करता यावीत यासाठी मदत करण्याच्या हेतूने मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अनुषंगाने विकसित केली गेली आहे।

राष्ट्रीय स्तरापासून ते तळागाळापर्यंत योजनेचे नियोजन, अंमलबजावणी, अहवाल आणि देखरेख यामध्ये सहभागी असलेल्यां सर्वांना मार्गदर्शनपर ही निदेशपुस्तिका उपयुक्त ठरेल। वेगवेगळे विभाग मुलींच्या संरक्षणासाठी आणि सक्षमीकरणासाठी सक्रिय आणि संलग्न एकत्रित प्रयत्नांसाठी अनेक मंत्रालयांतर्गत विविध अधिकारी आणि तज्ज्ञांनी राबविलेल्या उपक्रम आणि प्रक्रियांची सूची निदेशपुस्तिकेत समाविष्ट आहे। 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' ची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम, नागरी समाज, शैक्षणिक संस्था आणि महिला व बाल विकास मंत्रालय (MWCD) आणि इतर संबंधित मंत्रालये/विभाग यांच्याशी सहयोग आणि भागीदारी करू पाहणाऱ्या व्यवसायांसाठी ही निदेशपुस्तिका उपयुक्त ठरेल।

बेटी पढाओ

निदेशपुस्तिकेबद्दल

ही बेटी बचाओ बेटी पढाओ क्रियात्मक निदेशपुस्तिका मार्गनिर्देशन आणि समजून घेण्यातील सुलभता यांसाठी तीन विस्तृत विभागांमध्ये विभागली गेली आहे। पहिल्या विभागात योजनेची उद्दिष्टे, ध्येये आणि प्रेक्षकांसंदर्भात परिचय आणि एकूण पार्श्वभूमी वर्णिली आहे। इतर दोन विभागांना कार्यक्रम निदेशपुस्तिका (विविध भागधारकांसाठी योजना उपक्रमांच्या सर्वांगीण आणि मजबूत अंमलबजावणीचे निर्देश आणि त्यासाठी आवश्यक केंद्राभिमुख कृती) आणि प्रशासकीय नियमावली (प्रशासन राष्ट्रीय ते जिल्हा स्तरापर्यंत सर्व स्तरावरील क्रियात्मक सूचनांचा समावेश असलेल्या) यांमध्ये विभागले गेले आहे।

सुव्यवस्थित आणि विशेषतः वर्षभर शाश्वत आणि सर्वसमावेशक पद्धतीने अंमलबजावणी यंत्रणांना मदत करण्यासाठी डिझाइन संरेखित केलेली ही निदेशपुस्तिका काही नाविन्यपूर्ण साधनांसह विकसित केली गेली आहे। बेटी बचाओ बेटी पढाओ कार्यक्रम दिनदर्शिका ही मार्गदर्शक हस्तक्षेपांसाठी निदेशपुस्तिकेमध्ये सादर केली जात आहे, तसेच नाविन्य आणि सर्वोत्तम पद्धतींची नोंद करण्यासाठी टेम्पलेटसह सादर केली जात आहे। निदेशपुस्तिकेमध्ये सादर केल्या जाणाऱ्या जिल्हा स्कोअर कार्डच्या मदतीने जिल्हांच्या श्रेणीकरणाच्या क्रमवारीची एक विशेष यंत्रणा देखील केली जाईल।

सामग्री

मंत्र्यांचा संदेश	v
उपोद्घात	vi
प्रस्तावना	vii
निदेशपुस्तिकेबद्दल	viii
परिचय	2
उद्देश	2
कार्यक्रम निदेशपुस्तिका	3
क्षमता उभारणी	3
सामाजिक आणि वर्तणूकीतील बदलाबद्दलचे संप्रेषण (SBCC)	4
सहभाग आणि समावेश	5
पुरस्कार आणि ओळख	6
नवप्रवर्तन	6
केंद्राभिमुख कृती	8
कार्यक्रम दिनदर्शिका	12
प्रशासकीय निदेशपुस्तिका	13
संघटनात्मक संरचना	13
राष्ट्रीय स्तर	13
राज्यस्तर	13
जिल्हा स्तर	13
आर्थिक तरतुदी	14
जिल्हा कृती आराखडा	15
अहवाल आणि दस्तऐवजीकरण	15
व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (MIS)	16
जिल्हा स्कोअर कार्ड	16
सर्वोत्तम पद्धतीची टेम्पलेट	16
मूल्यमापन आणि ऑडिट	16
परिशिष्ट	17
परिशिष्ट-I बेटी बचाओ बेटी पढाओ दिनदर्शिका	17
परिशिष्ट-II जिल्हा कृती आराखडा	23
परिशिष्ट-III जिल्हा स्कोअर कार्ड	24
परिशिष्ट-IV सर्वोत्तम पद्धतीची टेम्पलेट	26
परिशिष्ट-V जिल्ह्यांना केलेल्या वाटपासह त्यांची सूची	27
40 लाख/वर्षास अशा वाटपासह 918 पेक्षा कमी किंवा त्यासमान SRB असलेल्या जिल्ह्यांची सूची	27
30 लाख/वर्षास अशा वाटपासह 918 पेक्षा अधिक पण 952 पेक्षा कमी किंवा त्यासमान SRB असलेल्या जिल्ह्यांची सूची	32
30 लाख/वर्षास अशा वाटपासह 952 पेक्षा अधिक SRB असलेल्या जिल्ह्यांची सूची	43

परिचय

22 जानेवारी 2015 रोजी बेटी बचाओ, बेटी पढाओ (BBBP) योजनेचा देशातील बाल लिंग अनुपातातील (CSR) घट तसेच मुली आणि महिलांच्या सक्षमीकरणाबाबतीतील समस्या सोडवण्याच्या मुद्द्यांसह प्रारंभ करण्यात आला। 15 व्या वित्त आयोगाच्या काळात, ही योजना मिशन शक्तीच्या संबल उप-योजनेच्या अनेक घटाकंपैकी एक घटक म्हणून चालविली/कार्यान्वित केली जात आहे।

ही योजना, जी पूर्वी 405 जिल्ह्यांमध्ये कार्यान्वित होती, ती आता बहु-क्षेत्रीय हस्तक्षेपांद्वारे देशातील सर्व जिल्ह्यांना समाविष्ट करण्यासाठी विस्तारित केली जात आहे। यासाठी संबंधित मंत्रालयेध्विभाग आणि इतर हितधारकांसह सर्व स्तरांवर, धोरणात्मक आणि कार्यक्रमात्मक हस्तक्षेप, पोहोच, क्षमता उभारणी आणि संवाद यासाठी क्षैतिज आणि पोहोच यांची केंद्राभिमुखता आवश्यक आहे।

उद्देश

बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजनेचे उद्दिष्ट खालीलप्रमाणे आहे।

- जन्माच्या वेळच्या लिंग अनुपातात दरवर्षी 2 गुणांची सुधारणा
- संस्थात्मक प्रसूतीच्या टक्केवारीत सुधारणा किंवा 95% किंवा त्याहून अधिक दरावर टिकून राहणे,
- पहिल्या तिमाहीत 1: वाढ प्रसवपूर्व जपणूकीची (ANC) नोंदणी प्रतीवर्ष, आणि
- माध्यमिक शिक्षण स्तरावर नावनोंदणीत 1% वाढ आणि मुली/महिलांचे कौशल्य प्रतीवर्ष
- माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरावर मुलींच्या गळतीचे प्रमाण तपासण्यासाठी
- सुरक्षित मासिक पाळी स्वच्छता व्यवस्थापनाबद्दल (MHM) जागरूकता वाढवणे।

बेटी बचाओ बेटी पढाओ अंतर्गत थेट लाभ हस्तांतरण करण्याची (DBT) किंवा भांडवली मालमत्ता निर्माण करण्याची कोणतीही तरतूद नाही। ही सर्व भागधारकांना माहिती देऊन, प्रभावित करून, प्रेरित करून, गुंतवून आणि सशक्त करून देशभरात मुलीला जसे आज समजले जाते त्या वागणुकीत तसेच सामाजिक बदल घडवण्यावर योजना प्रामुख्याने केंद्रित आहे। ही योजना केंद्राभिमुख कार्यक्रमांद्वारे जमिनीवर परिणाम करणाऱ्या कृतींवर खर्च करण्यास प्रोत्साहन देईल।

कृती निदेशपुस्तिका

महिला आणि बाल विकास मंत्रालय (MWCD) हे केंद्रीय मंत्रालय आहे आणि योजनेचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी मुख्यतः जबाबदार आहे। हा विभाग परिभाषित धोरण आणि व्यापक सूचक समयरेखेसह प्रशासनाच्या विविध स्तरांवर विविध मंत्रालयांद्वारे राबविल्या जाणाऱ्या कार्यक्रमां आणि चरणांचे तपशीलवार वर्णन करेल। बॉक्समध्ये नमूद केलेल्या कृती अनिवार्य स्वरूपाच्या आहेत आणि जिल्ह्यांनी या कृतींचे पालन खात्रीने करणे आवश्यक आहे।

मुख्य बेटी बचाओ बेटी पढाओ धोरणांचे पालन आणि बेटी बचाओ बेटी पढाओ दिनदर्शिकेचे पालन करताना, मंत्रालयाच्या अंतर्गत सर्व विभाग आणि एकाच शासनाच्या सर्व स्तरांवर राबविले जाणारे उपक्रम पुढीलप्रमाणे आहेत:

क्षमता उभारणी

बेटी बचाओ बेटी पढाओमधील प्रशिक्षण आणि क्षमता उभारणी विविध भागधारकांच्या गरजा आणि पद्धती विचारात घेईल आणि त्यात खालील गोष्टींचा समावेश असेल:

चे अभिमुखता आणि संवेदीकरण:

- ▶ सर्व राज्यस्तरीय आणि जिल्हास्तरीय समित्यांचे, SHEW/DHEW चे बेटी बचाओ बेटी पढाओबद्दल त्याची उद्दिष्टे, प्रक्रिया, साधने आणि त्यातील संबंधित भूमिका।
- ▶ आघाडीचे कार्यकर्ते – AWWs, ASHAs, ANMs, SHG, यांची बेटी बचाओ बेटी पढाओ वरील SHG सदस्य आणि मुलींच्या संरक्षण आणि प्रोत्साहनासाठी उपक्रम आणि कार्यक्रमांमध्ये त्यांची भूमिका।
- ▶ CBOs, CMOs, डॉक्टर, परिचारिका आणि इतर वैद्यकीय व्यावसायिकांची PC&PNDD कायद्याची कठोर अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी आणि त्यासाठी समुदायांना कसे संवेदनशील बनवता येईल यासाठीची त्यांची भूमिका आणि जबाबदारी।
- ▶ जिल्ह्यातील अधिकारी, जिल्हा परिषद, महिलांसाठी जिल्हास्तरीय केंद्र, जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरण (DLSA), आणि इतर भागधारक जसे की स्वयंसेवी संस्था, दबाव गट आणि स्वारस्य गट।

बालविवाहांचा
मागोवा घेणे आणि ते
रोखण्यासाठी कठोर
कारवाई करणे

- ▶ शिक्षक, मुख्याध्यापक, शाळा मंडळे, SMCs, DEO आणि इतर शालेय यंत्रणेची संबंधित कर्मचारी मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व आणि शाळा स्तरावर बेटी बचाओ बेटी पढाओ राबविण्यासाठी त्यांची संबंधित भूमिका।
- ▶ नेहरु युवा केंद्र, भारत स्काउट्स आणि इतर युवा गट बेटी बचाओ, बेटी पढाओ दिनदर्शिकेनुसार पोहोच आणि संवेदनीकरण कार्यात त्यांच्या सहभागाच्या भूमिकेत समाविष्ट आहेत।
- ▶ निवडून आलेले प्रतिनिधी (खासदार, आमदार, पीआरआय सदस्य आणि वॉर्ड सदस्य) बेटी बचाओ बेटी पढाओ आणि मुलीचे महत्त्व यांच्याशी जुळवून घेण्याची भूमिका।
- ▶ पोलीस अधिकारी, हवालदार आणि न्यायपालिका यांचे लिंग-संवेदनशील न्यायावर काम जे मुलींच्या आणि तिच्या पर्यावरणाच्या सुरक्षिततेसाठी आणि सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देण्यासाठी कार्य करेल।
- ▶ संघटना- डॉक्टरांच्या संघटना, शिक्षक संघटना, व्यावसायिक संघटना, समुदाय-आधारित क्लब (उदा. रोटरी क्लब, लायन्स क्लब इ.) आणि इतर मुलींच्या मूल्यांबद्दल संवेदनशीलता आणि लिंग-संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समुदाय सदस्य लैंगिक समानतेच्या वर्तनावर, दैनंदिन जीवनात 'नारी शक्ती'चा अभिमान जागृत करून आणि स्त्रियांचा सन्मान राखून।
- ▶ लिंग-संवेदनशील अहवालावर माध्यमे।
- ▶ मुले (मुली आणि मुले) आणि किशोरांना त्यांचे हक्क, हक्क, त्यांना उपलब्ध असलेल्या योजना आणि सुविधा तसेच जबाबदार नागरिक म्हणून त्यांची कर्तव्ये।

सामाजिक आणि वर्तन बदल संप्रेषण (SBCC)

पोहोच

- ▶ मुलांच्या संख्येच्या तुलनेत मुलींच्या जन्माची संख्या प्रदर्शित करण्यासाठी GPs आणि सार्वजनिक ठिकाणी गुड्डी-गुड्डा बोर्ड प्रदर्शित करणे।
- ▶ मुलींचे मूल्य आणि त्यांच्या गरजा चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी पालक/कुटुंबांसह जागरूकता उपक्रम।
- ▶ समाजातील मुलींना वृद्धावस्थेतील सुरक्षितता प्रदान करणारे सकारात्मक मजबुतीकरण।
- ▶ मुलगा/मुलगा-केंद्रित विधी आणि चालीरीती उलटण्यास प्रोत्साहन देणे।
- ▶ उच्च पदपथ असलेल्या समुदाय आणि सार्वजनिक ठिकाणी प्रदर्शन आणि वितरणासाठी संप्रेषण आणि IEC सामग्री तयार करणे।
- ▶ DC/DMs यांच्या नेतृत्वाखाली जिल्हा स्तरावर स्थानिक मत निर्माते, PRI सदस्य, आमदार, खासदार इत्यादींसह सर्व भागधारकांद्वारे राष्ट्रीय बालिका दिन साजरा केला जाईल।
- ▶ मुलींच्या संरक्षण, सुरक्षा, मूल्य आणि शिक्षणाची प्रतिज्ञा भारत सरकार आणि सर्व सरकारी अधिकारी दरवर्षी राष्ट्रीय बालिका दिनी स्वीकारू शकतात।
- ▶ महिला आणि मुलींच्या विविध योजना/कार्यक्रमांतर्गत सेवा पुरवण्याच्या मागणीला चालना देण्यासाठी लैंगिक समानता आणि जागरूकता निर्माण करण्यासाठी तळगाळात जागृती मोहिमा आयोजित करणे।

राष्ट्रीय बालिका दिन
दरवर्षी
24 जानेवारी
रोजी साजरा केला
जातो

सहभाग आणि समावेश

- ▶ समुदायाकडून अशा प्रयत्नांची स्वीकृती वाढवण्यासाठी वकिली आणि समुदाय एकत्रीकरण उपक्रमांमध्ये स्थानिक धार्मिक/आध्यात्मिक नेत्यांचा समावेश।
- ▶ **स्थानिक बेटी बचाओ बेटी पढाओ चॅम्पियन्स:** वर सुचविलेल्या सर्व प्रयत्नांचे नेतृत्व स्थानिक मतांच्या धोरणात्मक सहभागाने केले जाऊ शकते आणि सकारात्मक उदाहरणे मांडू शकतील आणि चॅम्पियन म्हणून काम करू शकतील।
- ▶ **समवयस्क सामायिकरण आणि शिक्षण अधिक मजबूत करण्यासाठी समुदाय समर्थन गट, तर स्थानिक मीडिया सांस्कृतिकदृष्ट्या योग्य मीडिया कन्ट्रेजद्वारे दबाव निर्माण करू शकतात।**
- ▶ या मोहिमेचे स्थानिक चॅम्पियन म्हणून काम करण्यासाठी आमदार, खासदार, निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधी, क्रीडा, शिक्षण, उद्योजकता इत्यादी क्षेत्रात उत्कृष्ट काम करणाऱ्या मुली/स्त्रिया यांच्यापर्यंत पोहोचू शकतात।
- ▶ विविध समाजातील महिला आणि मुलींना त्यांच्या जीवनावर आणि समाजावर परिणाम करणाऱ्या मुद्द्यांवर सहभाग आणि निर्णय घेण्यामध्ये समाविष्ट केले पाहिजे।
- ▶ **स्त्री-पुरुष भूमिका, लिंग-आधारित समाजीकरण, कुटुंबातील श्रमाचे विभाजन आणि बालविवाह, लिंग-आधारित हिंसा आणि छळ यांसारख्या इतर समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी पुरुष आणि मुले यांचा समावेश करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे।**
- ▶ 'सेल्फी विथ डॉटर्स' सारख्या विशिष्ट मोहिमा मुलीसह वडिलांना लक्ष्य करतात।
- ▶ स्थानिक समुदाय केंद्रामध्ये महिला/मुलींच्या सहाय्य गटांचे मासिक सत्र आयोजित करणे।
- ▶ बाल सभेचे आयोजन आणि किशोरवयीन मुलांना एकत्र आणण्यासाठी बाल संपवण्याच्या प्रयत्नांसाठी विवाह, मुलींवरील हिंसाचार आणि इतर संबंधित समस्या।

पुरस्कार आणि ओळख

- ▶ बालविवाह थांबविण्यास मदत करणाऱ्या विजेत्यांचा सत्कार करणे।
- ▶ बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजनेच्या अनुषंगाने अनुकरणीय कार्य करणाऱ्या व्यक्ती किंवा नागरी संस्थांचा DCs/DMs द्वारे सत्कार।
- ▶ शैक्षणिक / क्रीडा / सांस्कृतिक / सामाजिक / कार्यविज्ञान इत्यादी क्षेत्रात यश मिळवणाऱ्या मुलींना प्रोत्साहन देणे।
- ▶ बेटी बचाओ बेटी पढाओ दिवस / राष्ट्रीय बालिका दिन / आंतरराष्ट्रीय महिला दिन / स्वातंत्र्य दिन / प्रजासत्ताक दिन इत्यादी निमित्त उल्लेखनीय व गुणवत्ता असलेल्या मुलींना आणि त्यांच्या कुटुंबियांना कौतुक म्हणून प्रोत्साहन देणे।
- ▶ स्थानिक माध्यमांमध्ये ज्यांनी अडचणींना न जुमानता यश मिळवले आहे आणि संघर्ष करूनही आपल्या मुलींना प्रोत्साहन दिले आहे अशा कुटुंबांच्या कथा व मुलींचे अनुकरणीय केस स्टडीज हायलाइट करणे।

नवप्रवर्तन

- ▶ मुलीच्या जन्मासाठी लोहरी साजरी करणे, रक्षाबंधनाच्या दिवशी भावंडांनी एकमेकांना राख्या बांधणे, मुलगा आणि मुलीस एकत्र स्वयंपाक करणे आणि गाडी चालवण्यास शिकवणे इ.।
- ▶ मुलाच्या पसंती आणि लिंग निवडीला प्रोत्साहन देणाऱ्या सामाजिक चालीरीती आणि स्त्रिया आणि मुलीपेक्षा पुरुष आणि मुलांना प्राधान्य देणाऱ्या सामाजिक चालीरीती लिंग समानता वाढवण्यासाठी हळूहळू बदलून उलटवल्या जाऊ शकतात।

**मुलीच्या नावाने
वृक्षारोपण जिल्हा
शासनाकडून**

- ▶ हुंड्याच्या आर्थिक ओझ्यापासून आणि दिखाऊ विवाह समारंभांपासून पालकांना वाचवण्यासाठी योग्य वयात साध्या विवाहाचा (किंवा *सामुहिक विवाह*) प्रचार।
- ▶ समाजातील मुली आणि मुलांसाठी समान संपत्ती हक्कांना प्रोत्साहन देणे।
- ▶ मुलींना त्यांचे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी आणि त्यांची स्वप्ने पूर्ण करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी लहान वयातीलधबालविवाहास प्रतिबंध करणे।
- ▶ अक्षय तृतीयेला होणारे बालविवाह रोखण्यासाठी विशेष प्रयत्न, भारताच्या विविध भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आयोजन करणे।
- ▶ बेटी बचाओ बेटी पढाओ लोगोचा वापर मंत्रालयेधविभागांनी त्यांच्या संबंधित IEC सामग्री आणि सार्वजनिक प्रदर्शनांमध्ये उच्च सार्वजनिक इंटरफेससह वापरण्याची संधी शोधणे।
- ▶ जिल्हा स्तरावर मोहिमेची ब्रँड ओळख आणि मालकी निर्माण करण्यासाठी सरकारी अधिकाऱ्यांच्या ईमेल स्वाक्षरीमध्ये बेटी बचाओ बेटी पढाओचा एम्बेडेड सामाजिक संदेश समाविष्ट करणे। NIC किंवा राज्य/केंद्रशासित प्रदेशातील इतर कोणत्याही योग्य संस्था रबवू शकतात।
- ▶ **मुलीच्या नावाने वृक्षारोपण मोहीम** जिल्ह्याने मुलीच्या जन्माच्या उत्सवासाठी किमान 5 झाडे लावण्यासाठी वृक्षारोपण मोहीम राबवणे।

समविकासी कृती

शिक्षण मंत्रालय

शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय

- ◉ शाळांमध्ये मुलींसाठी कार्यरत शौचालयाचे बांधकाम आणि देखभाल करणे।
- ◉ लिंग-संवेदनशील पद्धतीने शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांची क्षमता निर्माण करणे।
- ◉ तरुण आणि किशोरवयीन मुला-मुलींना लैंगिक समानतेबद्दल प्रशिक्षण देणे।
- ◉ शाळांमधील व्यावसायिक प्रशिक्षणात मुलींचा सहभाग वाढवण्यासाठी मोहीम।
- ◉ नॅशनल मीन्स-कम-मेरिट स्कीम अंतर्गत समविकास।
- ◉ शाळेत अधिक जीवन कौशल्य उपक्रमांचा परिचय।
- ◉ मुलींना त्यांच्या भविष्याचे नियोजन करण्यासाठी आणि लवकर विवाह टाळण्यासाठी पद्धतशीर करिअर समुपदेशन प्रदान करणे।
- ◉ मुलींसाठी STEM शिक्षणात मोठी गुंतवणूक आणि संग्रहालये, तारांगण, अटल टिकरिंग लॅब इत्यादींना अधिक एक्सपोजर भेटी देऊन वैज्ञानिक योग्यता विकसित करणे।
- ◉ सरकारी शाळांमधील मुलींसाठी स्वसंरक्षण प्रशिक्षण सुरु करणे।
- ◉ सर्व शाळेच्या हॉलमध्ये आणि कॉरिडोरमध्ये त्यांच्या यशाबद्दल एक लहान झांकीसह सशक्त महिला पायनियर्सची चित्रे प्रदर्शित करणे।
- ◉ विज्ञान महाविद्यालये, ITIs आणि पॉलिटेक्निकच्या फील्ड ट्रिपसह सर्व शाळांमध्ये अधिक निष्पक्ष आणि प्रदर्शनांना प्रोत्साहन देणे उच्च शिक्षणात संक्रमणाची शक्यता दर्शविणे।
- ◉ शैक्षणिक संस्थांमध्ये सॅनिटरी नॅपकिन वेंडिंग मशीन आणि सॅनिटरी पॅड उपलब्ध करून देणे।

आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय

- ⦿ PC&PNDT कायदा, MTP कायद्याबद्दल जनजागृती मोहीम राबवा आणि जनतेसह सर्व संबंधितांना संवेदनशील करणे।
- ⦿ फशी पाडून आणण्याच्या कृती करणारे आणि माहिती देणाऱ्यांना बक्षिसे देणे।
- ⦿ मासिक पाळी स्वच्छता वर्तनासह पोषण आणि आरोग्य शिक्षणासाठी समविकास करणे।
- ⦿ राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रमास तळागाळातील पातळीशी जोडणे आणि बळकट करणे आणि मासिक पाळीवरील कलंक संपविण्यावर खुली चर्चा करणे।
- ⦿ मुली आणि मुलांसह बाल लैंगिक शिक्षणावर विशेष जागरूकता सत्र आयोजित करणे।
- ⦿ शालेय आरोग्य दूत उपक्रम राबविणे।

कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय

- ⦿ प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना (PMKVY) द्वारे प्रत्येक जिल्ह्यात कौशल्य कार्यक्रमांमध्ये मुलींची नोंदणी वाढवण्यासाठी जागरूकता आणि नावनोंदणी मोहिमेचे आयोजन करणे।
- ⦿ मुलींना अधिक गैर-पारंपारिक कौशल्य व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहित करणे।
- ⦿ मुलींसाठी व्यावसायिक आणि रोजगारक्षमता कौशल्यांवर अधिक लक्ष केंद्रित करणे।
- ⦿ मुली/महिला उद्योजकांना वित्त आणि बाजारपेठेशी जोडणे।
- ⦿ कौशल्य केंद्रांवर करिअर समुपदेशन आणि नोकरी मेळावे आयोजित करणे।

युवा व्यवहार आणि क्रीडा मंत्रालय

युवक व्यवहार विभाग

- ◉ नेहरू युवा केंद्र संघटना (NYKS) स्वयंसेवक आणि इतर तरुणांच्या नेतृत्वाखालील गटांद्वारे जागरूकता आणि समुदाय एकत्रीकरण।
- ◉ बेटी बचाओ बेटी पढाओ लोगोचा वापर युवा कार्य विभागामार्फत चालवल्या जाणाऱ्या कार्यक्रमा आणि योजनांसाठी करणे।
- ◉ प्रमुख शहरांमधील युवा संसदेमध्ये मुलींचे समान प्रतिनिधित्व।

क्रीडा विभाग

- ◉ मुलींमधील क्रीडा प्रतिभा ओळखणे आणि समान पातळीवर खेळांमध्ये महिलांच्या सहभागास प्रोत्साहन देणे।
- ◉ सर्व उपलब्ध खेळांसाठी सर्व शाळांमध्ये मुलींचे क्रीडा संघ तयार करणे।
- ◉ बेटी बचाओ बेटी पढाओ संदेश तळागाळापर्यंत पसरवण्यासाठी यशस्वी खेळाडूंना ब्रँड अॅम्बेसेडर होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे।
- ◉ शाळांमधील खेळातील सर्वोत्कृष्ट मुलींना बेटी बचाओ बेटी पढाओ ब्रँडेड पुरस्कार देणे।
- ◉ बेटी बचाओ बेटी पढाओ चॅम्पियन आणि अॅम्बेसेडर बनून मशाल वाहकांसह रन फॉर गर्ल चाइल्ड आयोजित करणे।

अल्पसंख्याक व्यवहार मंत्रालय

- ◉ उपेक्षित अल्पसंख्याकांसाठी रोजगारक्षमता आणि उपजीविका सुधारण्याच्या उद्देशाने आधुनिक व्यवसायांमध्ये मुलींना कौशल्य प्रशिक्षण प्रदान करणे।
- ◉ मुलींसाठी खुल्या प्रशालेचे प्रमाणपत्र प्रदान करणे आणि ज्यामुळे उत्पादक रोजगार निर्माण होतो असे सौम्य कौशल्यांसह उच्च दर्जाचे कौशल्य प्रशिक्षण देणे।
- ◉ अल्पसंख्याक समाजातील मुलींना पारंपारिक उत्पादने आणि हस्तकलेचे प्रशिक्षण देणे आणि हुनर हाटद्वारे त्यांच्या उत्पादनांची जाहिरात करणे।

गृह मंत्रालय

- ◉ बेटी बचाओ बेटी पढाओ चॅम्पियन म्हणून अपवादात्मक कामगिरी करणारे आणि लिंग संवेदनशील पोलीस कर्मचारी ओळखणे।
- ◉ अधिक लैंगिक प्रतिसादात्मक न्याय आणि सेवा वितरणासाठी पोलीस अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांचे संवेदनशीलता प्रशिक्षण आयोजित करणे।
- ◉ जिल्हा स्तरावरील महिला पोलीस यांची पोहोच हेल्प डेस्कच्या माध्यमातून शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये पोलिसांच्या संपर्कात वाढ करणे।
- ◉ या संस्था मुलांसाठी आणि तरुण प्रौढांसाठी अधिक सुलभ आणि प्रवेशयोग्य बनवण्यासाठी पोलीस स्टेशन, महिला ठाण्यांना एक्सपोजर भेटी आणि पोलीस कर्मचाऱ्यांशी संवाद साधणे।

ग्रामीण विकास मंत्रालय

ग्रामीण विकास विभाग

- ⦿ राज्य ग्रामीण उपजीविका अभियान (SRLM) अंतर्गत समविकास।
- ⦿ सामाजिक कृती समितीचे समविकास।

गृहनिर्माण आणि शहरी व्यवहार मंत्रालय

- ⦿ लिंग निवड, बालविवाह या बेकायदेशीर प्रथा ओळखण्यासाठी समुदाय पहा गट तयार करा।

पंचायती राज मंत्रालय

- ⦿ लिंग निवडीची बेकायदेशीर प्रथा ओळखण्यासाठी समुदाय पहा गट तयार करणे।
- ⦿ प्रायोगिक तत्वावर बाल आणि लिंग अनुकूल पंचायत विकसित करणे।
- ⦿ पंचायती राज संस्था (PRIs) च्या सदस्यांसह मुलींच्या मूल्यावर प्रशिक्षण आणि क्षमता निर्माण सत्र आयोजित करणे आणि त्यांच्या ग्रामपंचायतींमध्ये (GPs) बेटी बचाओ बेटी पढाओ उपक्रम राबवणे।
- ⦿ सर्व गा.पं.मध्ये बाल सभा आयोजित करणे. या सभांमध्ये युवा नेत्यांचे प्रशिक्षण, हात धरून त्यांचा सत्कार करणे।

उपक्रम दिनदर्शिका

मुली, त्यांचे कुटुंब आणि समुदाय यांचा वर्षभर सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी तज्ञ एजन्सी, राज्य विभाग आणि मुलींसोबत काम करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी सल्लामसलत करून जिल्ह्यांसाठी तपशीलवार आणि चांगल्या प्रकारे सुचवलेले उपक्रम दिनदर्शिका (परिशिष्ट 1 मधील स्वरूप) विकसित केली गेली आहे। प्रत्येक महिन्याच्या आत अनेक उपक्रम सुचवले आहेत तथापि, जिल्हे त्यांच्या स्थानिक संदर्भ आणि गरजांवर आधारित त्यांचे स्वतःचे उपक्रम राबविणे निवडू शकतात

- ▶ बऱ्याच महिन्यांमध्ये एक रेखांकित एकसंध मंत्रालय/विभाग असतो, ज्यांच्या मदतीने त्या महिन्यात बेटी बचाओ बेटी पढाओची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी केंद्रित प्रयत्न केले जातात। कोणतीही विशिष्ट थीम निवडण्याचे तर्क देखील कॉलॅंडरमध्ये मांडले गेले आहेत।
- ▶ एका विशिष्ट महिन्यातील प्रस्तावित साप्ताहिक फोकस क्षेत्रे देखील संबंधित उपक्रमांसह सुचविले आहेत। मुलीच्या सर्वांगीण विकासाच्या सर्व पैलूंचा आणि विकासाच्या एका विशिष्ट क्षेत्रामध्ये त्यांची परिसंस्था समाविष्ट करणे ही कल्पना आहे।

प्रशासकीय निदेशपुस्तिका

संघटनात्मक रचना

बेटी बचाओ बेटी पढाओची प्रशासकीय व्यवस्था मिशन शक्तीच्या सर्व स्तरांवर अंमलबजावणीच्या मोठ्या चौकटीच्या अनुषंगाने आणि एम्बेडेड असेल।

महिलांद्वारे सरकारी योजनांचा वापर आणि प्रवेश सुधारण्यासाठी विस्तृत रचना खालील चित्रात आढळू शकते।

राष्ट्रीय स्तर

राज्य सरकारे/केंद्रशासित प्रदेश प्रशासनासोबत नियमित अंतराने बेटी बचाओ बेटी पढाओच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्यासाठी महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाच्या सचिवांच्या अध्यक्षतेखालील एक समिती, मोठ्या मिशन शक्ती आदेशानुसार बनवण्यात आलेली सर्वोच्च समिती असेल।

समिती वर्षातून किमान एकदा शक्यतो एप्रिल महिन्यात भेटेल आणि एकूण योजना उपक्रमांच्या प्रगतीचे आणि उद्दिष्टांच्या प्राप्तीच्या स्थितीचे निरीक्षण करेल।

केंद्रीय स्तरावर, मिशन शक्तीचा एक भाग म्हणून, बेटी बचाओ बेटी पढाओ, नॅशनल हब फॉर विमेन ऑफ एम्पॉवरमेंट (NHEW) नावाच्या एकल आणि समर्पित PMU द्वारे पाहिले जाईल। एक प्रशासकीय कामासाठी आणि दुसरा समन्वय आणि समविकासासाठी विशेष आणि समर्पित सेवांसाठी असे NHEW मध्ये दोन अनुलंब आहेत।

राज्य स्तर

राज्य/केंद्रशासित प्रदेश स्तरावर बेटी बचाओ बेटी पढाओची संपूर्ण अंमलबजावणी मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली मिशन शक्तीसाठी बनवलेल्या समितीद्वारे केली जाईल। ही समिती महिला आणि बाल विकास विभाग, समाज कल्याण विभाग आणि संबंधित राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशातील इतर संबंधित विभागांचे अधिकारी बनवेल।

राज्य स्तरावर, एक समर्पित मिशन शक्ती राज्य महिला सक्षमीकरण केंद्र (SHEW) सर्व बेटी बचाओ बेटी पढाओ संबंधित केंद्रीय मंत्रालय तसेच जिल्ह्यांशी समन्वय करण्यासाठी काम करेल।

जिल्हा स्तर

जिल्हा स्तरावर बेटी बचाओ बेटी पढाओची संपूर्ण अंमलबजावणी जिल्हा दंडाधिकारी / जिल्हाधिकार्यांच्या अध्यक्षतेखालील मिशन शक्ती समिती आणि महिला व बाल विकास विभागाचे प्रभारी अधिकारी (DPO/DWO/DCPO इ.) आणि इतर नोडल विभाग गठित करतील।

समिती जिल्हा कृती आराखडा देखील तयार करेल (परिशिष्ट IV मधील स्वरूप)। नागरी समाज संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि इतर बाह्य एजन्सी यांच्याशी कोणतीही भागीदारी जिल्ह्यांद्वारे धोरणात्मक हस्तक्षेपासाठी देखील केली जाऊ शकते।

जिल्हा स्तरावर, मिशन शक्ती समर्पित PMU, महिला सक्षमीकरणासाठी जिल्हा हब (DHEW) MWCD च्या आर्थिक सहाय्याने राज्य/जिल्हा बेटी बचाओ बेटी पढाओ यंत्रांना तांत्रिक/मनुष्यबळ सहाय्य प्रदान करेल।

जिल्हा स्तरावरील जिल्हा परिविक्षा/कार्यक्रम अधिकारी (DPO) हे जिल्हा दंडाधिकारी यांच्या संपूर्ण देखरेखीखाली बेटी बचाओ बेटी पढाओच्या अंमलबजावणी आणि अंमलबजावणीसाठी नोडल अधिकारी असतील। नोडल अधिकारी एमआयएस त्रैमासिक अद्ययावत असल्याची खात्री करतील।

केंद्रीय स्तरीय समिती

सचिव, MWCD यांच्या नेतृत्वात

- ▶ राज्य / केंद्रशासित प्रदेशांसह योजनेच्या अंमलबजावणीचे पुनरावलोकन करणे आणि गुणवत्ता मानदंडांचे निरीक्षण करणे
- ▶ वर्षातून एकदा भेटणे
- ▶ केंद्रीय कृती अंतिम करणे
- ▶ राज्य कृती आराखडा तयार करा आणि मंजूर करणे

राज्य समिती

मुख्य सचिवांचे नेतृत्व

- ▶ वर्षातून दोनदा भेटणे
- ▶ राज्य वार्षिक कृती आराखडा तयार करणे
- ▶ कोणत्याही एजन्सीला अनुदान चालू ठेवण्याचे पुनरावलोकन करणे आणि मंजूर करणे

जिल्हा समिती

DC/DM यांचे नेतृत्व

- ▶ तिमाहीत एकदा भेटणे
- ▶ WCD&DPO, जिल्हा कल्याण अधिकारी (DWO), DCPO आणि इतर विभागातील अधिकारी
- ▶ जिल्हा, गट आणि पंचायती / वॉर्डासाठी जिल्हा कृती आराखडा तयार करणे

उच्च मंडळ

महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय केंद्र

सेंट्रल PMU

महिला सक्षमीकरणासाठी राज्य केंद्र

राज्य / केंद्रशासित प्रदेश स्तरावरील पीएमयू

8 कर्मचारी

▶ 3-4 प्रशासन कर्मचारी

महिला सक्षमीकरणासाठी जिल्हा केंद्र

जिल्हास्तरीय PMU

8 कर्मचारी

▶ 3-4 प्रशासन कर्मचारी

अंमलबजावणी

आर्थिक तरतुदी

बेटी बचाओ बेटी पढाओ हा संबल उप-योजनेचा एक घटक असल्याने, मिशन शक्ती मार्गदर्शक तत्वांच्या पॅरा 3.3 नुसार, केंद्र सरकारकडून 100% निधी दिला जाईल। याव्यतिरिक्त, मिशन शक्ती मार्गदर्शक तत्वांच्या परिशिष्ट ट नुसार, बेटी बचाओ बेटी पढाओ अंतर्गत आर्थिक वाटप खालीलप्रमाणे असेल।

	वार्षिक	विद्यमान युनिट	2021-22 युनिट्सची संख्या	2022-23 युनिट्सची संख्या	2023-24 युनिट्सची संख्या	2024-25 युनिट्सची संख्या	2025-26 युनिट्सची संख्या
SRB≤918 असलेले जिल्हे	40 लाख	405	405	169	169	169	169
SRB≤918 असलेले जिल्हे	30 लाख			347	347	347	347
नवीन जिल्हे*	30 लाख			21	21	21	21
SRB≤918 असलेले जिल्हे	20 लाख			218	218	218	218
एकूण				755	755	755	755

*नवीन जिल्हे (एकूण संख्या 21) ज्यांचा SRB डेटा HMIS वर 2020-21 वर्षासाठी उपलब्ध नाही ते ₹30 लाखांच्या खाली ठेवण्यात आले आहेत। शिवाय, येत्या काही वर्षात निर्माण होणारा कोणताही नवीन जिल्हा देखील ₹30 लाखांच्या कोटकामध्ये ठेवला जाईल।

जिल्ह्यांच्या SRB स्थितीच्या आधारे जिल्ह्यांना निधीचे वाटप करण्यात आले आहे। 2014-15 मध्ये जेव्हा बेटा बचाओ बेटा पढाओ योजना सुरु करण्यात आली तेव्हा MoH&FW च्या HMIS डेटानुसार, राष्ट्रीय स्तरावर SRB 918 होते। पुढे, जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) नुसार, जन्माच्या वेळी नैसर्गिक लिंग गुणोत्तरासाठी आंतरराष्ट्रीय मानक 952 ठरवलेले आहे।

गेल्या सात वर्षांत अनेक जिल्ह्यांनी एसआरबीमध्ये सुधारणा दर्शविली आहे। तथापि, SRB 918 पेक्षा कमी किंवा समान असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये अधिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे। म्हणून, 2020-21 या वर्षासाठी SRB च्या HMIS डेटानुसार जिल्ह्यांची भिन्न SRB स्थिती लक्षात घेऊन, बेटा बचाओ बेटा पढाओ या अंतर्गत घटक निधी जारी करण्यासाठी वरील तक्त्यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे तीन कोष्टके विहित करण्यात आली आहेत।

बेटा बचाओ बेटा पढाओ या घटकांतर्गत वर्षभरात एकच हप्त्यामध्ये सर्व अनुदान दिले जाईल। जिल्ह्यांची यादी वाटपासह परिशिष्ट V मध्ये आहे।

जिल्हा निधीचे विभाजन खाली दिले आहे।

जिल्हा स्तरावरील निधी तपशील (लाखांमध्ये)			
अ.क्र.	उपक्रम/आयटम	अर्थसंकल्पीय कमाल मर्यादा	रक्कम (लाखांमध्ये)
1.	महिला आणि बाल विकास विभागाचे क्षेत्रीय उपक्रम <ul style="list-style-type: none"> • क्षमता उभारणी • अभिमुखता आणि संवेदना • पोहोच • नवप्रवर्तन • IEC साहित्य • देखरेख आणि दस्तऐवजीकरण 	50%	
2.	भागीदार आणि लाइन विभागांसह समविकास यांमध्ये क्षेत्रीय उपक्रम	40%	
3.	फ्लेक्सि फंड	10%	

जिल्हा कृती आराखडा

या दस्तऐवजाच्या परिशिष्ट II मध्ये वार्षिक जिल्हा कृती आराखड्याचा विस्तृत सूचक साचा देण्यात आला आहे जो बेटा बचाओ बेटा पढाओ समिती आणि महिला सक्षमीकरणासाठी जिल्हा हब यांना जिल्ह्यांसाठी त्यांच्या आवश्यकतेनुसार सूचक बेटा बचाओ बेटा पढाओ उपक्रमांचे दिनदर्शिका (परिशिष्ट I चे स्वरूप) योजना तयार करण्यास मदत करेल।

महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाच्या धोरणात्मक क्रियाकलाप, तसेच इतर संबंधित मंत्रालयांसह एकत्रित कृती, जिल्हा कृती आराखड्यात तिमाही-निहाय, प्रत्येक उपक्रमासाठी अंदाजित अंदाजपत्रकीय रकमेसह रेकॉर्ड केल्या जातील। पुढील आर्थिक वर्षासाठी आर्थिक वर्षाच्या (FY) शेवटच्या तिमाहीत केंद्राकडे चिन्हांकित केलेल्या प्रतीसह जिल्हा कृती आराखडा राज्याला सादर केला जाईल।

अहवाल आणि दस्तऐवजीकरण

उत्तरदायित्व आणि सेवा सुधारणा सुनिश्चित करण्यासाठी, योजनेशी संबंधित जिल्हा स्तरावर आयोजित केलेल्या सर्व उपक्रमांचे दस्तऐवजीकरण करणे महत्वाचे आहे।

राज्यस्तरीय/जिल्हा स्तर संनियंत्रण समिती, यथास्थिती, त्रैमासिक आधारावर या योजनेसाठी आर्थिक तसेच ऑपरेशनल कामगिरीचा डेटा (भौतिक प्रगती) दोन्ही मॉनिटरिंग अहवाल तयार करावयाचे आहेत।

बेटी बचाओ बेटी पढाओ विभागांतर्गत मिशन शक्तीने बनवलेल्या एमआयएस पोर्टलवर त्रैमासिक अहवाल दिला जात असल्याची खात्री जिल्हा नोडल अधिकारी करतील। DHEW द्वारे DPO ला समन्वय अधिकारी म्हणून नियुक्त केले जाऊ शकते जे पोर्टलमध्ये सबमिट करण्यासाठी त्रैमासिक अहवाल एकत्र करणे आणि संकलित करण्यासाठी जबाबदार असेल।

व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (MIS)

संपूर्ण मिशन शक्तीचे रिअल-टाइम मॉनिटरिंग सक्षम करण्यासाठी MWCD द्वारे एक सर्वसमावेशक वेब-आधारित अहवाल प्रणाली विकसित केली जाईल आणि स्थापित केली जाईल। वेब-सक्षम मॉनिटरिंग सिस्टम डेटाची गोपनीयता राखून सहज प्रवेशयोग्यता प्रदान करणारे वापरकर्ता-अनुकूल एकल पोर्टल असेल।

हे सेवा वितरण संरचनांच्या स्थापनेसह कार्यक्रमाचे तसेच उपलब्ध संस्थांचे नेटवर्क, पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा, मानव संसाधन, आर्थिक संसाधने आणि लाभार्थी याबद्दल अचूक माहिती यांचे निरीक्षण करण्यास सक्षम करेल।

जिल्हा स्कोअर कार्ड

मिशन शक्ती MIS मधून काढलेल्या डेटाच्या आधारे जिल्हास्तरीय स्कोअर कार्ड (परिशिष्ट III चे स्वरूप) बनवले जाईल। प्रक्रिया सूचक आणि परिणाम निर्देशक जिल्हा स्कोअर कार्डमध्ये स्वतंत्रपणे मांडले जातील। परिणामांचे निर्देशक मुलींचे संरक्षण, जगणे, आरोग्य, शिक्षण आणि विकास या विस्तृत श्रेणीत विभागलेले आहेत। प्रक्रिया निर्देशक संस्थात्मक यंत्रणांतर्गत उचललेल्या पावलांवर आणि योजनेच्या अंमलबजावणीच्या विविध स्तरांवर हाती घेतलेल्या क्षमता वाढीच्या उपायांखालील व्यापक निर्देशकांवर आधारित आहेत।

वार्षिक जिल्हा बेटी बचाओ बेटी पढाओ रॅकिंग MIS वर आधारित जिल्हा स्कोअर कार्डनुसार मंत्रालयाद्वारे जारी केले जाईल। राज्याची कामगिरी कॅप्चर करण्यासाठी हा डेटा राज्य स्तरावर देखील एकत्रित केला जाईल।

सर्वोत्तम पद्धतीची टेम्प्लेट

बेटी बचाओ बेटी पढाओची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अनेक जिल्ह्यांनी अपवादात्मक काम केले आहे आणि अनेक नाविन्यपूर्ण उपक्रमांचे नेतृत्व केले आहे ज्याचा उपयोग इतर जिल्ह्यांना चांगल्या शिक्षणासाठी करता येईल। मंत्रालयाने मिशन शक्ती अंतर्गत बनवलेल्या MIS पोर्टलमध्ये नाविन्यपूर्ण परिणाम कॅप्चर केले जाऊ शकतात, परंतु त्या उद्दिष्टांच्या प्राप्तीमागील गुणात्मक प्रयत्न अनेकदा चुकतात। ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्रक्रिया, शिक्षण आणि आव्हाने कॅप्चर करण्यासाठी, वेगळ्या रिपोर्टिंग यंत्रणेचा वापर करणे आवश्यक आहे।

शिकलेले धडे आणि या नाविन्यपूर्ण पद्धती जिल्हा स्तरावर कॅप्चर करण्यासाठी, या निदेशपुस्तिकेसह सर्वोत्कृष्ट सराव टेम्प्लेट सादर केली आहे ज्याचा वापर जिल्ह्यांनी एक चांगला सराव म्हणून केला आहे। जिल्ह्यांनी हा साचा भरून राज्याला सादर करायचा आहे। राज्य स्तरावर या सर्वोत्तम पद्धतीचे संकलन करण्यासाठी SHEW जबाबदार असेल। प्रत्येक राज्य वार्षिक आधारावर केंद्राकडे त्यांच्या सर्वोत्तम पद्धतीचे संकलन सादर करेल।

मूल्यमापन आणि ऑडिट

या योजनेचे मूल्यमापन राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावर NITI आयोगाशी सल्लामसलत करून, MWCD द्वारे नामांकित केलेल्या, प्रतिष्ठित स्वतंत्र तृतीय पक्ष एजन्सीद्वारे केले जाईल।

भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक नियमानुसार ऑडिट केले जाईल आणि ते चॅनेल केंद्र आणि राज्य सरकारच्या स्तरावर पाळले जाईल।

परिशिष्ट - I. बेटी बचाओ बेटी पढाओ दिनदर्शिका

महिने		जानेवारी				
थीम	मुलीचे महत्त्व	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	या महिन्यात राष्ट्रीय बालिका दिन आहे		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	संवेदनशीलता झाइव्ह	PC&PNDT कायदा अंमलबजावणी झाइव्ह	12वी जानेवारी	राष्ट्रीय युवा दिन
	बेटी जन्मोत्सव	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	सेल्फी विथ डॉक्टर-डिजिटल मोहीम	सक्षम मातांचे योगदान साजरे करा	24वा जानेवारी	राष्ट्रीय बालिका दिन
	बेटी बचाओ बेटी पढाओ-स्नेही गाव/शहरी स्थानिक संस्था (ULB) घोषित करणे	पंचायती राज मंत्रालय / गृहनिर्माण आणि शहरी व्यवहार मंत्रालय	बालिका केंद्रित योजना	मुलींच्या नावाने वृक्षारोपण चालते		
	मुलींच्या नेतृत्वावर लक्ष केंद्रित करा	कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय	सरपंच व प्रधान यांच्या हस्ते मुलींचा सत्कार	मुलींच्या महत्त्वावर लोकगीते आणि आदिवासी गाणी वापरणे		
महिने		फेब्रुवारी				
थीम	शिक्षण	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	नावनोंदणी सुरु होण्यापूर्वी जागरुकतेसाठी संधीची योग्य खिडकी		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	STEM मुलींसाठी शिक्षण	शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय	विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील महिला अग्रगण्य ओळखणे	विज्ञान मेळा आणि प्रदर्शने	11-फेब	आंतरराष्ट्रीय महिला दिन आणि मुली पुढीलमध्ये विज्ञान
	शाळाबाह्य मुलींना परत आणणे	शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय	शालाबाह्य किशोरवयीन मुली आणि त्यांच्या कुटुंबियांचे समुपदेशन	अटल टिकरिंग लॅब उपक्रम	13-फेब	जागतिक रेडिओ दिवस
	उच्च शिक्षणात संक्रमण	शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय	करिअर समुपदेशन कार्यक्रम	तारांगण, संग्रहालयांना एक्सपोजर भेटी		
	जीवन कौशल्य	शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय	शालेय स्तरावर जीवन कौशल्य प्रशिक्षण	विज्ञान महाविद्यालये, आयटीआय आणि क्षेत्रीय सहली पॉलिटेक्निक		

महिने		मार्च				
थीम	लिंग समानता	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	आंतरराष्ट्रीय महिला दिन		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	भेदभाव संपवणे	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	नुक्कड नाटके, लोकमाध्यमे	माईक / व्हॅनच्या माध्यमातून जनजागृती	8 मार्च	आंतरराष्ट्रीय महिला दिन
	किशोरवयीन मुलांचे लैंगिक समाजीकरण	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	शाळा आणि अंगणवाडी केंद्रांमध्ये प्रशिक्षण सत्रे	शाळांमध्ये चित्रपटाचे प्रदर्शन		
	पुरुष आणि मुलांसह प्रतिबद्धता	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	केंद्रित चर्चा	टीव्ही / रेडिओवर समानतेबद्दल बोलत असलेल्या सेलिब्रिटी पुरुषांच्या मुलाखती / बाइट्स		
	उपेक्षित महिला आणि मुलींवर विशेष लक्ष	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	नारी की चौपाल			
महिने		एप्रिल				
थीम	क्रीडा आणि गेम	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	आंतरराष्ट्रीय क्रीडा दिन याच महिन्यात येतो		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	क्रीडा क्षेत्रातील कलंक दूर करणे	क्रीडा विभाग, युवा व्यवहार आणि क्रीडा मंत्रालय	टीव्ही जाहिराती	भिंत पेंटिंग आणि होर्डिंग्ज	6 एप्रिल	विकास आणि शांततेसाठी आंतरराष्ट्रीय क्रीडा दिन
	सर्व खेळांसाठी मुली संघ तयार करणे	क्रीडा विभाग, युवा व्यवहार आणि क्रीडा मंत्रालय	सर्व शाळांमध्ये सर्व खेळांसाठी मुलींचे क्रीडा संघ उपलब्ध आहेत	प्रसिद्ध महिला खेळाडूंकडून प्रेरक बाइट्स खेळणे	7 एप्रिल	जागतिक आरोग्य दिन
	बेटी बचाओ बेटी पढाओ चॅम्पियन आणि ॲम्बेसेडर	क्रीडा विभाग, युवा व्यवहार आणि क्रीडा मंत्रालय	जिल्हास्तरीय क्रीडा विजेते घोषित करणे आणि प्रोत्साहन देणे	टॉच बेअरर रन	24 एप्रिल	पंचायती राज दिवस
	छै आणि छल्लै स्वयंसेवकांद्वारे जागरूकता आणि समुदाय एकत्रीकरण	युवा व्यवहार विभाग, मंत्रालय क्रीडा	क्रीडा स्पर्धा (शाळेपासून राज्य स्तरपर्यंत)	जागरूकता मोहिम (NSS कॅडरच्या मदतीने)		

महिने		मे				
थीम	बालविवाह समाप्त करणे	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	अक्षय तृतीया या महिन्यात किंवा त्याच्या आसपास येते		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	बालविवाह मुक्त ग्रामपंचायती आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	बालविवाहांचा मागोवा घेणे	बालविवाह मुक्त ग्रामपंचायती/शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था घोषित करणे आणि प्रोत्साहन देणे	1 मे	कामगार दिन
	बालविवाहाच्या विरोधात वडील	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	मुलींच्या वडिलांना एकत्र आणण्यासाठी विशेष मोहीम	बाल पंचायतीच्या सभांना प्रोत्साहन देणे	14 मे	मातृ दिन
	माहिती देणाऱ्यांचा सत्कार	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	बालविवाह रोखण्यात मदत करणाऱ्या विजेत्यांचा सत्कार			
	साधे लग्न आणि हुंडा नाही	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय				
महिने		जून				
थीम	कौशल्य विकास	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	शाळांमधील उन्हाळ्याच्या सुट्टीशी जुळवून घेणे		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	आर्थिक साक्षरता	कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय	जनजागृती शिबिरे	जनसेवा केंद्रे चालवण्यासाठी मुलींना प्रशिक्षण देणे	1ला जून	जागतिक पालक दिवस
	करिअर समुपदेशन	कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय	शाळा आणि कौशल्य केंद्रांमध्ये समुपदेशन सत्रे	शालाबाह्य किशोरवयीन मुलींचे कौशल्यामध्ये एकत्रीकरण साजरा करणे	21वा जून	आंतरराष्ट्रीय योग दिवस
	व्यावसायिक कौशल्ये	कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय	नावनोंदणी ड्राइव्ह	जीवन कौशल्यावरील अभ्यासक्रमात योगाचा समावेश करणे		
	अल्पसंख्याक समुदायांचा कौशल्य विकास	अल्पसंख्याक मंत्रालय घडामोडी	नोकरी मेळावे	हुनर हाटच्या माध्यमातून पारंपारिक महिला कारागिरांना त्यांच्या हस्तकलेचे मार्केटिंग करण्यासाठी समर्थन आणि सुविधा देणे		

महिने		जुलै				
थीम	डिजिटल साक्षरता आणि सायबर सुरक्षा	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	महिला आणि मुलींच्या सक्षमीकरणासाठी ही थीम महत्वाची आहे		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	डिजिटल लिंग विभाजन कमी करणे	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	गुणवंत विद्यार्थ्यांना ई-लर्निंग उपकरणांचे वाटप	दुर्गम भागात बँडविड्थ आणि इंटरनेट कनेक्शन वाढवणे	15 वा जुलै	जागतिक युवा कौशल्य दिन
	ऑनलाइन सुरक्षिततेसाठी टिपा	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	शाळांमध्ये डिजिटल तज्ञांसह सुरक्षा सत्रे	अल्पसंख्याक समुदायातील मुलींशी उद्योजक महिलांचा संवाद		
	डिजिटल कौशल्य आणि शिक्षण	कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय	शिक्षण आणि रोजगारासाठी तंत्रज्ञान वापरण्याच्या मूलभूत गोष्टींवरचे YouTube भांडार			
	डिजिटल गुंडगिरी समाप्त करणे	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	ट्रोलिंग आणि डिजिटल गुंडगिरीवर व्हिडिओ मालिका			
महिने		ऑगस्ट				
थीम	लैंगिक आणि पुनरुत्पादक आरोग्य	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	हे MoH&FW च्या स्तनपान सप्ताहाशी संरेखित होते		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	मासिक पाळीतले आरोग्य	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम (RKSK) ला जोडणे आणि मजबूत करणे	आयुष्य जन औषधी केंद्राचा प्रचार	12 ऑगस्ट	आंतरराष्ट्रीय युवा दिन
	सर्वसमावेशक लैंगिकता शिक्षण	शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय	मुली आणि मुलांसह सर्वसमावेशक लैंगिकता शिक्षणावर विशेष सत्र	प्रतिष्ठा आणि वैयक्तिक कल्याण वरील सत्रे	29 ऑगस्ट	जागतिक क्रीडा दिन
	वैयक्तिक स्वच्छता आणि त्याचे महत्त्व	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	मासिक पाळीवरील कलंक संपवणे यावर खुली चर्चा	शालेय आरोग्य दूत उपक्रम		
	मुलींसाठी अनुकूल वांश पद्धती	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	लिंगाच्या दृष्टीकोनातून शाळांमधील वांशचे WASH पुनरावलोकन आणि अमलबजावणी			

महिने		सप्टेंबर				
थीम	पोषण	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	सप्टेंबरला पोषण महिना म्हणून साजरा करणाऱ्या आरोग्य मंत्रालयाशी चांगले समन्वय साधणे		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	मुलींमध्ये अनिमियाला संबोधित करणे	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	पोषण विषयक आरोग्य शिबिरे		1 ते 7 सप्टें	राष्ट्रीय पोषण सप्ताह
	योग्य आहार	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	सर्व अंगणवाडी केंद्रे, शाळा आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये संतुलित आहार तक्ता			
	सुरक्षित आणि सन्माननीय स्तनपान	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	सार्वजनिक ठिकाणी महिलांसाठी स्तनपानासाठी सुरक्षित जागा निर्माण करणे			
	स्थानिक आणि स्थानिक खाण्याच्या सवयी	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	स्थानिक पाककृती आणि पदार्थांसह फूड हाट आयोजित करणे	देशी पाककृती आणि खाद्य पद्धतींसह कॉफी टेबल बुक संकलित करणे		
महिने		ऑक्टोबर				
थीम	मानसिक आणि मानसिक आरोग्य	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	जागतिक मानसिक आरोग्य दिन		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	शाळांमध्ये मानसिक आरोग्य सपोर्ट इकोसिस्टम तयार करण्यावर भर देणे	शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय	मानसिक आरोग्य समस्यांबद्दल कलंक समाप्त करणे	मानसिक आरोग्यावर लहान अॅनिमेटेड व्हिडिओ बनवणे	10 ऑक्टोबर	जागतिक मानसिक आरोग्य दिन
	संवाद	शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय	किशोरवयीन मुलांची त्यांच्या मानसिक आरोग्याच्या समस्यांवर गट चर्चा	विषारी पुरुषत्वाच्या नियमांपासून मुलांचे संरक्षण करणे	11 ऑक्टोबर	आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन
	समवयस्क समर्थन गट	शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय	समान समस्यांसह सुरक्षित समर्थन गट स्थापन करणे		15 ऑक्टोबर	आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिन
	किशोरवयीन मुलांच्या भावनिक गरजा	शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय	ऑडिओ-व्हिड्युअल एड्स आणि चित्रपट स्क्रीनिंग		16 ऑक्टोबर	जागतिक अन्न दिन

महिने		नोव्हेंबर				
थीम	सुरक्षा आणि सुरक्षा	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	हे लिंग-आधारित हिंसा समाप्त करण्याच्या जागतिक 16 दिवसांच्या मोहिमेची संरक्षित आहे		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	लिंग आधारित हिंसा समाप्त करणे	गृह मंत्रालय	संवेदनशील मुले आणि पुरुष	खेड्यातील मुलींच्या सुरक्षेसाठी बालसभा	14-नोव्हें	बालदिन
	महिला पोलीस ठाणे	गृह मंत्रालय	समजून घेण्यासाठी महिला पोलीस अधिकाऱ्यांशी संवाद साधला	स्वसंरक्षण प्रशिक्षण	20-नोव्हें	बाल हक्क दिन
	सुरक्षित गतिशीलता	गृह मंत्रालय घडामोडी	महिला सुरक्षेचे जिल्हा आणि गाव स्तरावर मूल्यांकन	जागरूकता आणि मूल्यमापनासाठी नेहरू युवा केंद्र / भारत स्काउट्स आणि मार्गदर्शक		
	फक्त महिलांसाठी सुरक्षित जागा (वन-स्टॉप केंद्रे)	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	ची स्थापना आणि नियमित कॅपेसिटिंग सर्व जिल्ह्यांमध्ये वन-स्टॉप केंद्रे	स्थानिक कम्युनिटी सेंटरमध्ये स्थानिक कम्युनिटी सेंटरमध्ये स्थानिक समुह केंद्रांमध्ये महिला / मुलींची सत्रे मासिक निर्धारित तारखेला असतात		
महिने		डिसेंबर				
थीम	तुमचे हक्क जाणून घ्या (मुलींचे हक्क)	मंत्रालयीन समविकास	इव्हेंटची सुचवलेली यादी		महत्वाच्या तारखा	
तर्क	POSH आणि POC SO कायद्याच्या लॉन्च तारखेची संरक्षित करण्यासाठी		उपक्रम-1	उपक्रम-2	तारीख	कार्यक्रम
प्रस्तावित साप्ताहिक केंद्रित क्षेत्र	आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय हक्क	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	शाळा आणि अंगणवाडी केंद्रांमध्ये मुलींना त्यांच्या हक्कांचे प्रशिक्षण	महिला ठाण्यांना एक्सपोजर भेटी	5 डिसेंबर	आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवक दिन
	लिंग समान युवा संसद	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	जन अधिकारी आणि वकील यांच्याशी संवाद	बाल सभांची निर्मिती		
			प्रमुख शहरांमधील युवा संसद समान आहेत मुलींचे प्रतिनिधित्व			

परिशिष्ट - II. जिल्हा कृती आराखडा

स्वरूप

जिल्हा कृती आराखडा - बेटी बचाओ बेटी पढाओ									
जिल्हास्तरीय उपक्रम			कालमर्यादित अंमलबजावणी						
प्रमुख	उपप्रमुख	उपक्रम	प्र1	प्र2	प्र3	प्र4	एकूण युनिट	प्रति युनिट किंमत	एकूण किंमत
महिला आणि बाल विकासाचे क्षेत्रीय उपक्रम (बेटी बचाओ बेटी पढाओ दिनदर्शिकेवर आधारित) (50%)	अभिमुखता आणि संवेदना								
	आउटरीच								
	नावीन्य								
	क्षमता उभारणी								
	IEC साहित्य								
	देखरेख आणि दस्तऐवजीकरण								
	इतर								
विभाग आणि इतर भागीदारांच्या अभिसरणातील क्षेत्रीय उपक्रम (बेटी बचाओ बेटी पढाओ कॅलेंडरवर आधारित) (40%)	आंतर-क्षेत्रीय								
	शिक्षण								
	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण								
	कौशल्य विकास								
	क्रीडा आणि युवक घडामोडी								
	अल्पसंख्याक व्यवहार								
	होम/गृह								
	पंचायती राज								
	ग्रामीण विकास								
	गृहनिर्माण आणि शहरी घडामोडी								
इतर									
फ्लेक्सी फंड (10%)									

परिशिष्ट - III. जिल्हा स्कोअर कार्ड

नमुना

श्रेणी	फील्ड	सूचक	जिल्हा एकूण	ग्रामीण	शहरी	माहितीचा स्रोत	श्रेणी	जिल्हा रक
संरक्षण	बाल लिंग गुणोत्तर	वार्षिक जन्म लिंग गुणोत्तर						

निर्देशक

श्रेणी	फील्ड	सूचक
संरक्षण	बाल लिंग गुणोत्तर	वार्षिक जन्म लिंग गुणोत्तर
जीवन आणि आरोग्य	माता आरोग्य	नवजात मृत्यू
		बालमृत्यू दर
		जिल्ह्यातील प्रति 1,000 महिला लोकसंख्येमागे ANC नोंदणीची टक्केवारी (18-49 वयोगटातील)
		एकूण : गरोदर महिला ज्यांनी जन्मपूर्व तपासणी केली होती पहिल्या तिमाहीत
		एकूण : गरोदर महिला ज्यांना किमान 4 प्रसूतीपूर्व काळजी भेटी दिल्या होत्या
	डिलिव्हरी	संस्थात्मक वितरणाचा एकूण :
	पीसी आणि पीएनडीटी कायदा	दरडोई दाखल प्रकरणे/तक्रारीची संख्या
		पीसी आणि पीएनडीटी सेलची संख्या
		दरडोई केलेल्या तपासणीची संख्या
	S&R आरोग्य	मासिक पाळीच्या आरोग्यावर जागरूकता सत्रांची संख्या
	मासिक पाळी आरोग्य सत्रांतर्गत पोहोचलेल्या एकूण : मुली (11-18 वर्षे)	
शिक्षण	मुलींची नोंदणी	माध्यमिक शिक्षणात मुलींच्या नोंदणीचे प्रमाण
		वरिष्ठ माध्यमिकमध्ये मुलींच्या नोंदणीचे प्रमाण
		उच्च शिक्षणात मुलींच्या नोंदणीचे प्रमाण
	शाळाबाहेर	शाळाबाह्य मुलींची शाळांमध्ये पुनर्नोंदणी
शौचालय	मुलींसाठी पूर्णपणे कार्यरत शौचालय असलेल्या मुलींच्या एकूण : शाळा	
	एकूण : सह-शिक्षण शाळांमध्ये मुलींसाठी पूर्णपणे कार्यरत शौचालये आहेत	
विकास	कौशल्य	प्रति 1,000 किशोरवयीन मुलींमागे कौशल्य योजनांमध्ये मुलींची नोंदणी
	नोंदणीकृत मुलींपैकी : प्रमाणित	
	चॅम्पियन्स	बेटी बचाओ बेटी पढाओ चॅम्पियन म्हणून ओळखल्या गेलेल्या खेळाडूंची संख्या
संस्थात्मक यंत्रणा	जिल्हा समितीच्या बैठका	जिल्हा समितीच्या झालेल्या बैठकांची संख्या
	क्रॉस लर्निंग	जिल्हा अधिकाऱ्यांनी केलेल्या आंतरजिल्हा एक्सपोजर भेटींची संख्या
		राज्य अधिकाऱ्यांनी केलेल्या आंतर-राज्य एक्सपोजर भेटींची संख्या
	बाल सभा	तयार केलेल्या बाल सभांची संख्या
झालेल्या बाल सभेची संख्या		

श्रेणी	फील्ड	सूचक
क्षमता उभारणी	महिला गट प्रशिक्षित	एसएचजी / महिलांसाठी आयोजित बेटी बचाओ बेटी पढाओ प्रशिक्षणांची संख्या मंडळे
		एकूण क्र. बेटी बचाओ बेटी अंतर्गत प्रशिक्षित एसएचजी / महिला मंडळे पढाओ, शिकवा
	तरुण गट प्रशिक्षित	NYKS आणि युवा स्वयंसेवकांसाठी आयोजित बेटी बचाओ बेटी पढाओ प्रशिक्षणांची संख्या
		एकूण क्र. बेटी बचाओ बेटी पढाओ अंतर्गत प्रशिक्षित NYKS आणि युवा स्वयंसेवक
	आघाडीच्या कामगारांना प्रशिक्षण दिले	फ्रंटलाइन कामगारांसाठी आयोजित बेटी बचाओ बेटी पढाओ प्रशिक्षणाची संख्या- AWWs/ASHAs
		एकूण क्र. बेटी बचाओ बेटी पढाओ अंतर्गत प्रशिक्षित आघाडीच्या कार्यकर्त्यांना
	आरोग्य अधिकारी प्रशिक्षित	आरोग्य अधिकाऱ्यांसाठी आयोजित PC & PNDT प्रशिक्षणांची संख्या प्रशिक्षित आरोग्य अधिकाऱ्यांची संख्या
	सामाजिक प्रभाव पाडणारे प्रशिक्षित	धार्मिक नेत्यांचे प्रशिक्षण / जागृती केलेल्यांची एकूण संख्या बेटी बचाओ बेटी पढाओ अंतर्गत
		धार्मिक नेत्यांचे प्रशिक्षण / जागृती केलेल्यांची एकूण संख्या बेटी बचाओ बेटी पढाओ अंतर्गत
	कार्यक्रम साजरे	बालिका दिनानिमित्त आयोजित कार्यक्रमांची संख्या
		बेटी जन्मोत्सवानिमित्त आयोजित कार्यक्रमांची संख्या
	सामाजिक एकत्रीकरण	आयोजित नारी चौपालांची क्र.
स्थापन झालेल्या महिला सभेची क्र.		
आयोजित केलेल्या विशेष ग्रामसभेची क्र. वृक्षारोपण मोहिमेची संख्या		

परिशिष्ट - IV. सर्वोत्तम प्रॅक्टिसेस टेम्प्लेट

दस्तऐवजाची रचना

परिचय

- ⊙ राज्यातील योजना अंमलबजावणी आणि इतिहास
- ⊙ एकूणच बेटी बचाओ बेटी पढाओ राज्याचा दृष्टिकोन
- ⊙ राज्यातील बेटी बचाओ बेटी पढाओची प्रमुख वैशिष्ट्ये
- ⊙ कोणतीही राज्यस्तरीय क्रियाकलाप हायलाइट करणे
- ⊙ बेटी बचाओ बेटी पढाओचा राज्यात परिणाम
  - » एसआरबी
  - » संस्थात्मक वितरणाची टक्केवारी
  - » पहिल्या तिमाहीत ANC नोंदणी
  - » मुलींचे कौशल्य
- ⊙ भविष्यकालीन धोरण

बेटी बचाओ बेटी पढाओ सर्वोत्तम पद्धती

- ⊙ नवकल्पना आणि उपक्रमांची यादी
  - » राज्य किंवा जिल्हा स्तरावर
  - » प्रत्येक सर्वोत्तम सरावासाठी स्वतंत्र पृष्ठ

सर्वोत्तम पद्धतीसाठी स्वरूप

- ⊙ नाविन्यपूर्ण कार्यक्रमाचे शीर्षक
- ⊙ भौगोलिक कव्हर/जिल्हा
- ⊙ टाइमलाइन
  - » कार्यक्रमाची तारीख किंवा वेळ कालावधी
- ⊙ कार्यक्रमाचा तपशील
  - » काय केले होते?
  - » हाताळले गेलेले समस्या विधान
  - » ते अद्वितीय कसे होते?
  - » हे कोणी केले?
  - » किती जण सहभागी झाले?
  - » परिणाम आणि परिणाम काय होते?
  - » इतर कोणताही उल्लेखनीय मुद्दा
- ⊙ कार्यक्रमाची छायाचित्रे
  - » कार्यक्रमाची 4-5 स्पष्ट आणि चांगल्या दर्जाची चित्रे
  - » पिक्सेलेटेड नाही
- ⊙ संपर्क बिंदू
  - » कारवाईचे अधिक तपशील मिळविण्यासाठी ज्या व्यक्तीशी संपर्क साधायचा आहे
- ⊙ मीडिया कव्हरेजचे दुवे (असल्यास)
  - » मुद्रित करा (बातमीच्या भागाचे स्पष्टपणे दृश्यमान आणि सुवाच्य चित्र)
  - » ई-न्यूज (वेब लिंक आणि बातमीचा स्क्रीनशॉट)
  - » इतर (सोशल मीडिया कव्हरेज किंवा प्रमुख व्यक्तींनी केलेले ट्विट)
- ⊙ थेट कोट (असल्यास)
  - » सहभागी, भागधारक किंवा लाभार्थ्यांकडून

परिशिष्ट - V. त्यांच्या वाटपासह जिल्ह्यांची यादी

918 पेक्षा कमी किंवा 918 पेक्षा कमी एसआरबी असलेल्या जिल्ह्यांची यादी @ 40 लाख/वर्ष वाटप

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
1.	अरुणाचल प्रदेश	दिबांग व्हॅली	700
2.	अरुणाचल प्रदेश	सियांग	721
3.	अरुणाचल प्रदेश	तवांग	769
4.	अरुणाचल प्रदेश	लेपरडा	824
5.	अरुणाचल प्रदेश	खालची दिबांग व्हॅली	838
6.	अरुणाचल प्रदेश	पश्चिम कामेंग	859
7.	अरुणाचल प्रदेश	लोअर सियांग	864
8.	अरुणाचल प्रदेश	कुरुंग कुमे	878
9.	अरुणाचल प्रदेश	अप्पर सुबनसिरी	886
10.	अरुणाचल प्रदेश	लोहित	889
11.	अरुणाचल प्रदेश	नामसाई	891
12.	अरुणाचल प्रदेश	पूर्व सियांग	903
13.	आसाम	माजुली	873
14.	आसाम	कामरूप मेट्रो	897
15.	आसाम	नलबारी	898
16.	बिहार	सारण	856
17.	बिहार	वैशाली	857
18.	बिहार	मधुबनी	857
19.	बिहार	भोजपूर	859
20.	बिहार	अरवाल	884
21.	बिहार	रोहतास	886
22.	बिहार	मुझफ्फरपूर	890
23.	बिहार	दरभंगा	892
24.	बिहार	सीतामढी	893
25.	बिहार	गया	893
26.	बिहार	जमुई	900
27.	बिहार	लखीसराय	900
28.	बिहार	पाटणा	902
29.	बिहार	नवादा	902
30.	बिहार	बक्सर	905
31.	बिहार	समस्तीपूर	905
32.	बिहार	नालंदा	906

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
33.	बिहार	शेखपुरा	913
34.	बिहार	औरंगाबाद	913
35.	बिहार	सिवान	917
36.	दिल्ली	पूर्व	897
37.	दिल्ली	नैऋत्य	901
38.	गुजरात	साबर कंठा	868
39.	गुजरात	अमरेली	877
40.	गुजरात	अहमदाबाद	880
41.	गुजरात	बोताड	889
42.	गुजरात	महेसाणा	893
43.	गुजरात	आनंद	897
44.	गुजरात	राजकोट	900
45.	गुजरात	भावनगर	907
46.	गुजरात	सुरत	907
47.	गुजरात	जुनागड	916
48.	गुजरात	गीर सोमनाथ	916
49.	हरियाणा	झज्जर	881
50.	हरियाणा	फरीदाबाद	896
51.	हरियाणा	रोहतक	901
52.	हरियाणा	कैथल	908
53.	हरियाणा	अंबाला	908
54.	हरियाणा	कर्नाल	908
55.	हरियाणा	सोनीपत	912
56.	हरियाणा	जिंद	912
57.	हरियाणा	चरकी दादरी	914
58.	हिमाचल प्रदेश	हमीरपूर	916
59.	जम्मू आणि काश्मीर	शोपियान	847
60.	जम्मू आणि काश्मीर	सांबा	874
61.	जम्मू आणि काश्मीर	उधमपूर	875
62.	जम्मू आणि काश्मीर	बांदीपोरा	892
63.	जम्मू आणि काश्मीर	गांदरबल	894
64.	जम्मू आणि काश्मीर	रियासी	905
65.	जम्मू आणि काश्मीर	जम्मू	907
66.	जम्मू आणि काश्मीर	दोडा	908
67.	जम्मू आणि काश्मीर	राजौरी	912

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
68.	झारखंड	कोडरमा	851
69.	झारखंड	देवघर	879
70.	झारखंड	हजारीबाग	892
71.	झारखंड	गिरिडीह	894
72.	झारखंड	रामगड	900
73.	झारखंड	धनबाद	917
74.	कर्नाटक	मांड्या	884
75.	कर्नाटक	कोलार	907
76.	कर्नाटक	रामनगरा	912
77.	कर्नाटक	चिक्कबल्लापुरा	918
78.	मध्य प्रदेश	दतिया	877
79.	मध्य प्रदेश	हरडा	878
80.	मध्य प्रदेश	मोरेना	886
81.	मध्य प्रदेश	ग्वाल्हेर	898
82.	मध्य प्रदेश	आगर माळवा	898
83.	मध्य प्रदेश	श्योपूर	910
84.	मध्य प्रदेश	अशोकनगर	914
85.	महाराष्ट्र	सांगली	881
86.	महाराष्ट्र	हिंगोली	904
87.	महाराष्ट्र	बुलढाणा	908
88.	महाराष्ट्र	कोल्हापूर	908
89.	महाराष्ट्र	जळगाव	909
90.	महाराष्ट्र	अहमदनगर	914
91.	महाराष्ट्र	उस्मानाबाद	915
92.	मणिपूर	नोने	844
93.	मणिपूर	तेंगनौपाल	878
94.	मणिपूर	चंदेल	900
95.	मेघालय	दक्षिण गारो हिल्स	897
96.	मेघालय	पूर्व गारो हिल्स	900
97.	मेघालय	री भोई	903
98.	मेघालय	दक्षिण पश्चिम गारो हिल्स	918
99.	मिझोराम	नाहतीयल	859
100.	नागालँड	किफिरे	798
101.	नागालँड	पेरेन	828
102.	नागालँड	तुएनसांग	828

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
103.	नागालँड	वोखा	842
104.	नागालँड	कोहिमा	849
105.	नागालँड	मोकोकचुंग	877
106.	नागालँड	सोम	909
107.	ओडिशा	नयागड	826
108.	ओडिशा	कटक	879
109.	ओडिशा	सोनपूर	898
110.	ओडिशा	गंजम	913
111.	ओडिशा	अनुगुल	916
112.	ओडिशा	मलकानगिरी	918
113.	पुद्दुचेरी	कराईकल	898
114.	पंजाब	फाजिल्का	895
115.	पंजाब	तरण तारण	904
116.	पंजाब	संगरूर	905
117.	पंजाब	शहीद भगतसिंग नगर	908
118.	पंजाब	जालंधर	910
119.	पंजाब	फतेहगढ साहिब	912
120.	पंजाब	भटिंडा	913
121.	पंजाब	फिरोजपूर	914
122.	पंजाब	पठानकोट	916
123.	राजस्थान	सिरोही	914
124.	राजस्थान	सवाई माधोपूर	915
125.	सिक्कीम	उत्तर जिल्हा	844
126.	तामिळनाडू	राणीपेट	901
127.	तामिळनाडू	सालेम	902
128.	तामिळनाडू	तिरुवन्नमलाई	916
129.	तामिळनाडू	कल्लाकुरीची	917
130.	तामिळनाडू	शिवगंगा	917
131.	तामिळनाडू	करूर	918
132.	तेलंगणा	सूर्यपेट	808
133.	तेलंगणा	जंगोआन	876
134.	तेलंगणा	मेडचल मलकाजगिरी	885
135.	तेलंगणा	कामरेड्डी	887
136.	तेलंगणा	जयशंकर भूपालपल्ली	892
137.	तेलंगणा	नगरकुर्नूल	892

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
138.	तेलंगणा	संगारेड्डी	893
139.	तेलंगणा	कुमुराम भीम आसिफाबाद	899
140.	तेलंगणा	राजन्ना सरसिल्ला	911
141.	तेलंगणा	यदाद्री भुवनगिरी	914
142.	तेलंगणा	मॅनचेरियल	914
143.	तेलंगणा	वारंगळ शहरी	917
144.	दादरा आणि नगर हवेली आणि दमण आणि दीव	दीव	820
145.	दादरा आणि नगर हवेली आणि दमण आणि दीव	दमण	881
146.	दादरा आणि नगर हवेली आणि दमण आणि दीव	दादरा आणि नगर हवेली	890
147.	त्रिपुरा	पश्चिम त्रिपुरा	906
148.	उत्तर प्रदेश	हमीरपूर	871
149.	उत्तर प्रदेश	भदोही	875
150.	उत्तर प्रदेश	अलीगढ	890
151.	उत्तर प्रदेश	गाझीपूर	896
152.	उत्तर प्रदेश	मथुरा	899
153.	उत्तर प्रदेश	फारुखाबाद	900
154.	उत्तर प्रदेश	गौतम बुद्ध नगर	901
155.	उत्तर प्रदेश	फिरोजाबाद	903
156.	उत्तर प्रदेश	गोरखपूर	904
157.	उत्तर प्रदेश	सीतापूर	904
158.	उत्तर प्रदेश	अमरोहा	908
159.	उत्तर प्रदेश	प्रयागराज	908
160.	उत्तर प्रदेश	हरदोई	911
161.	उत्तर प्रदेश	हापूर	915
162.	उत्तर प्रदेश	फतेहपूर	918
163.	उत्तर प्रदेश	मैनपुरी	918
164.	उत्तराखंड	रुद्र प्रयाग	871
165.	उत्तराखंड	पौरी गढवाल	885
166.	उत्तराखंड	चंपावत	888
167.	उत्तराखंड	बागेश्वर	904
168.	उत्तराखंड	नैनिताल	918
169.	पश्चिम बंगाल	अलीपुरद्वार	918

प्रतिवर्ष 30 लाख वाटप असलेल्या 918 पेक्षा अधिक एसआरबी आणि 952 किंवा त्यापेक्षा कमी एसआरबी असलेल्या जिल्ह्यांची यादी

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
1.	अंदमान आणि निकोबार बेटे	निकोबार	942
2.	आंध्र प्रदेश	कर्नूल	922
3.	आंध्र प्रदेश	श्रीकाकुलम	925
4.	आंध्र प्रदेश	SPSR नेल्लोर	931
5.	आंध्र प्रदेश	विजयनगरम	933
6.	आंध्र प्रदेश	Y.S.R.	939
7.	आंध्र प्रदेश	अनंतपूर	942
8.	आंध्र प्रदेश	चित्तूर	948
9.	आंध्र प्रदेश	विशाखापट्टणम	949
10.	अरुणाचल प्रदेश	तिरप	923
11.	अरुणाचल प्रदेश	पापम परे	923
12.	अरुणाचल प्रदेश	अप्पर सियांग	930
13.	आसाम	दक्षिण सलमारा मानकचार	922
14.	आसाम	दिब्रुगड	923
15.	आसाम	कोक्राझार	929
16.	आसाम	कार्बी आंगलॉंग	931
17.	आसाम	बारपेटा	932
18.	आसाम	धुबरी	933
19.	आसाम	शिवसागर	937
20.	आसाम	दिमा हासाओ	939
21.	आसाम	कामरूप	939
22.	आसाम	गोलपारा	940
23.	आसाम	तिनसुकिया	940
24.	आसाम	बक्सा	942
25.	आसाम	उदलगुरी	944
26.	आसाम	मरीगाव	945
27.	आसाम	सोनितपूर	947
28.	आसाम	लखीमपूर	948
29.	आसाम	करीमगंज	949
30.	आसाम	गोलाघाट	950

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
31.	आसाम	बिस्वनाथ	951
32.	बिहार	किशनगंज	920
33.	बिहार	शेओहर	922
34.	बिहार	बंका	923
35.	बिहार	पश्चिम चंपारण	923
36.	बिहार	जेहानाबाद	924
37.	बिहार	बेगुसराय	927
38.	बिहार	गोपालगंज	932
39.	बिहार	भागलपूर	932
40.	बिहार	खगरिया	932
41.	बिहार	मुंगेर	942
42.	बिहार	अररिया	943
43.	बिहार	कैमूर (भाबुआ)	944
44.	बिहार	पूरबी चंपारण	948
45.	चंदीगड	चंदीगड	941
46.	छत्तीसगड	नारायणपूर	920
47.	छत्तीसगड	सुरगुजा	927
48.	छत्तीसगड	बेमेटारा	933
49.	छत्तीसगड	रायगड	934
50.	छत्तीसगड	जशपूर	935
51.	छत्तीसगड	सुरजपूर	940
52.	छत्तीसगड	बालोदा बाजार	943
53.	छत्तीसगड	कांकेर	944
54.	छत्तीसगड	दुर्ग	946
55.	छत्तीसगड	कोरबा	950
56.	दिल्ली	ईशान्य	921
57.	दिल्ली	उत्तर पश्चिम	921
58.	दिल्ली	शाहदरा	921
59.	दिल्ली	दक्षिण	925
60.	दिल्ली	मध्यवर्ती	935
61.	दिल्ली	दक्षिण पूर्व	939
62.	दिल्ली	पश्चिम	939

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
63.	दिल्ली	नवी दिल्ली	944
64.	गोवा	दक्षिण गोवा	946
65.	गोवा	उत्तर गोवा	952
66.	गुजरात	महिसागर	919
67.	गुजरात	पंचमहाल	921
68.	गुजरात	गांधीनगर	921
69.	गुजरात	भरुच	922
70.	गुजरात	डांग	924
71.	गुजरात	वडोदरा	925
72.	गुजरात	वलसाड	927
73.	गुजरात	पाटण	930
74.	गुजरात	नर्मदा	931
75.	गुजरात	नवसारी	934
76.	गुजरात	छोटेउदेपूर	935
77.	गुजरात	सुरेंद्रनगर	938
78.	गुजरात	पोरबंदर	938
79.	गुजरात	दोहाड	940
80.	गुजरात	आरवली	943
81.	गुजरात	देवभूमी द्वारका	943
82.	गुजरात	तापी	945
83.	गुजरात	बनास कंठा	952
84.	हरियाणा	हिसार	920
85.	हरियाणा	रेवाडी	921
86.	हरियाणा	यमुनानगर	923
87.	हरियाणा	भिवानी	924
88.	हरियाणा	कुरुक्षेत्र	925
89.	हरियाणा	महेंद्रगड	927
90.	हरियाणा	सिरसा	930
91.	हरियाणा	पानिपत	946
92.	हरियाणा	पंचकुला	948
93.	हरियाणा	गुरुग्राम	951
94.	हिमाचल प्रदेश	कांगडा	919

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
95.	हिमाचल प्रदेश	चंबा	924
96.	हिमाचल प्रदेश	सिरमौर	934
97.	हिमाचल प्रदेश	मंडी	939
98.	हिमाचल प्रदेश	किन्नर	945
99.	जम्मू आणि काश्मीर	कटुआ	922
100.	जम्मू आणि काश्मीर	श्रीनगर	933
101.	जम्मू आणि काश्मीर	रामबन	936
102.	झारखंड	चत्र	925
103.	झारखंड	पलामू	927
104.	झारखंड	बोकारो	932
105.	झारखंड	रांची	937
106.	झारखंड	गढवा	940
107.	झारखंड	लातेहार	941
108.	झारखंड	गोड्डा	942
109.	झारखंड	गुमला	947
110.	कर्नाटक	चामराजनगरा	928
111.	कर्नाटक	बिदर	937
112.	कर्नाटक	कोप्पल	939
113.	कर्नाटक	बेलागावी	939
114.	कर्नाटक	यादगीर	940
115.	कर्नाटक	म्हैसूर	943
116.	कर्नाटक	चिक्कमगलुरु	943
117.	कर्नाटक	बंगलुरु ग्रामीण	946
118.	कर्नाटक	उडुपी	947
119.	कर्नाटक	हावेरी	947
120.	कर्नाटक	विजयपुरा	948
121.	कर्नाटक	चित्रदुर्ग	948
122.	कर्नाटक	शिवमोगगा	949
123.	कर्नाटक	बल्लारी	950
124.	कर्नाटक	उत्तरा कन्नड	951
125.	कर्नाटक	बंगलुरु शहरी	952
126.	केरळा	अलप्पुझा	932

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
127.	केरळा	कासारगोड	933
128.	केरळा	कन्नूर	947
129.	केरळा	कोझिकोडे	947
130.	केरळा	पठाणमथिट्टा	952
131.	लक्षद्वीप	लक्षद्वीप जिल्हा	948
132.	मध्य प्रदेश	भिंड	919
133.	मध्य प्रदेश	होशंगाबाद	922
134.	मध्य प्रदेश	उमरिया	922
135.	मध्य प्रदेश	छतरपूर	923
136.	मध्य प्रदेश	सिधी	923
137.	मध्य प्रदेश	टिकमगड	924
138.	मध्य प्रदेश	बुरहानपूर	925
139.	मध्य प्रदेश	नरसिंगपूर	925
140.	मध्य प्रदेश	सतना	926
141.	मध्य प्रदेश	पन्ना	930
142.	मध्य प्रदेश	बरवणी	932
143.	मध्य प्रदेश	गुण	932
144.	मध्य प्रदेश	जबलपूर	934
145.	मध्य प्रदेश	मंदसौर	937
146.	मध्य प्रदेश	कटनी	937
147.	मध्य प्रदेश	नीमच	938
148.	मध्य प्रदेश	रेवा	938
149.	मध्य प्रदेश	खरगोन	939
150.	मध्य प्रदेश	शाजापूर	939
151.	मध्य प्रदेश	मांडला	939
152.	मध्य प्रदेश	खांडवा	939
153.	मध्य प्रदेश	भोपाळ	940
154.	मध्य प्रदेश	शहाडोल	941
155.	मध्य प्रदेश	शिवपुरी	944
156.	मध्य प्रदेश	विदिशा	945
157.	मध्य प्रदेश	अलीराजपूर	950
158.	मध्य प्रदेश	सागर	950

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
159.	मध्य प्रदेश	रतलाम	950
160.	मध्य प्रदेश	धार	950
161.	मध्य प्रदेश	संगरौली	951
162.	मध्य प्रदेश	सिवनी	952
163.	मध्य प्रदेश	झाबुआ	952
164.	मध्य प्रदेश	रायसेन	952
165.	महाराष्ट्र	सिंधुदुर्ग	921
166.	महाराष्ट्र	वर्धा	922
167.	महाराष्ट्र	लातूर	924
168.	महाराष्ट्र	नाशिक	927
169.	महाराष्ट्र	चंद्रपूर	927
170.	महाराष्ट्र	भंडारा	927
171.	महाराष्ट्र	बीड	928
172.	महाराष्ट्र	पुणे	928
173.	महाराष्ट्र	जालना	928
174.	महाराष्ट्र	अकोला	931
175.	महाराष्ट्र	गडचिरोली	933
176.	महाराष्ट्र	सोलापूर	939
177.	महाराष्ट्र	मुंबई	939
178.	महाराष्ट्र	धुळे	939
179.	महाराष्ट्र	सातारा	942
180.	महाराष्ट्र	वाशिम	945
181.	महाराष्ट्र	पालघर	947
182.	महाराष्ट्र	परभणी	948
183.	महाराष्ट्र	गोंदिया	951
184.	महाराष्ट्र	नंदुरबार	952
185.	मणिपूर	झम्फाळ पूर्व	932
186.	मणिपूर	ककचिंग	933
187.	मणिपूर	इंफाळ पश्चिम	936
188.	मणिपूर	फेरझॉल	941
189.	मणिपूर	तामंगलॉंग	946
190.	मेघालय	उत्तर गारो हिल्स	931

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
191.	मेघालय	पश्चिम गारो हिल्स	937
192.	मिझोराम	खवजवल	924
193.	मिझोराम	लॉगटलाय	936
194.	मिझोराम	आयझॉल	940
195.	मिझोराम	मिझोराम	945
196.	नागालँड	दिमापूर	920
197.	नागालँड	झुन्हेबोटो	951
198.	ओडिशा	खोरधा	919
199.	ओडिशा	ढेंकनाल	926
200.	ओडिशा	भद्रक	927
201.	ओडिशा	बारगळ	931
202.	ओडिशा	जजापूर	931
203.	ओडिशा	संबळपूर	931
204.	ओडिशा	जगतसिंगपूर	933
205.	ओडिशा	बालंगीर	934
206.	ओडिशा	केंद्रपारा	934
207.	ओडिशा	केंदुझार	940
208.	ओडिशा	कंधमाळ	945
209.	ओडिशा	बौध	950
210.	ओडिशा	कालाहंडी	950
211.	ओडिशा	कोरापुट	951
212.	पुडुचेरी	माहे	941
213.	पंजाब	गुरुदासपूर	921
214.	पंजाब	फरीदकोट	926
215.	पंजाब	कपूरथळा	928
216.	पंजाब	पटियाला	929
217.	पंजाब	होशियारपूर	929
218.	पंजाब	S.A.S नगर	931
219.	पंजाब	मानसा	932
220.	पंजाब	श्री मुक्तसर साहिब	933
221.	पंजाब	लुधियाना	934
222.	पंजाब	अमृतसर	950

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
223.	राजस्थान	दौसा	922
224.	राजस्थान	टोंक	922
225.	राजस्थान	कोटा	923
226.	राजस्थान	झालावार	924
227.	राजस्थान	जयपूर	926
228.	राजस्थान	चित्तोडगड	927
229.	राजस्थान	गंगानगर	928
230.	राजस्थान	पाली	933
231.	राजस्थान	अलवर	933
232.	राजस्थान	डुंगरपूर	936
233.	राजस्थान	ढोलपूर	937
234.	राजस्थान	भिलवाडा	937
235.	राजस्थान	करौली	937
236.	राजस्थान	बुंदी	938
237.	राजस्थान	राजसमंद	943
238.	राजस्थान	भरतपूर	943
239.	राजस्थान	सिकर	946
240.	राजस्थान	बरण	949
241.	राजस्थान	प्रतापगड	951
242.	राजस्थान	अजमेर	952
243.	सिक्कीम	पूर्व जिल्हा	920
244.	सिक्कीम	दक्षिण जिल्हा	945
245.	तामिळनाडू	पेरांबलूर	920
246.	तामिळनाडू	रामनाथपुरम	927
247.	तामिळनाडू	दिंडी	927
248.	तामिळनाडू	नमक्कल	929
249.	तामिळनाडू	पुदुकोट्टाई	930
250.	तामिळनाडू	धर्मपुरी	932
251.	तामिळनाडू	तिरुचिरापल्ली	933
252.	तामिळनाडू	कन्याकुमारी	934
253.	तामिळनाडू	अरियालूर	937
254.	तामिळनाडू	कांचीपुरम	939

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
255.	तामिळनाडू	थुथुक्कुडी	940
256.	तामिळनाडू	निलगिरी	943
257.	तामिळनाडू	तिरुपथूर	946
258.	तामिळनाडू	कृष्णागिरी	948
259.	तामिळनाडू	तिरुपूर	950
260.	तामिळनाडू	तंजावर	950
261.	तामिळनाडू	मदुराई	951
262.	तामिळनाडू	तिरुनेलवेली	952
263.	तेलंगणा	वानपर्थी	925
264.	तेलंगणा	खम्मम	928
265.	तेलंगणा	वारंगळ ग्रामीण	932
266.	तेलंगणा	महबूबनगर	935
267.	तेलंगणा	करीमनगर	938
268.	तेलंगणा	नारायणपेट	941
269.	तेलंगणा	हैदराबाद	945
270.	तेलंगणा	महबूबाबाद	945
271.	तेलंगणा	नलगोंडा	946
272.	तेलंगणा	विकाराबाद	950
273.	तेलंगणा	सिद्धीपेट	950
274.	तेलंगणा	पेद्दपल्ली	951
275.	तेलंगणा	भद्राद्री कोठागुडेम	951
276.	तेलंगणा	रंगा रेड्डी	951
277.	त्रिपुरा	खोवाई	934
278.	त्रिपुरा	उत्तर त्रिपुरा	939
279.	उत्तर प्रदेश	लखनौ	920
280.	उत्तर प्रदेश	खेरी	921
281.	उत्तर प्रदेश	बागपत	921
282.	उत्तर प्रदेश	कानपूर देहाट	923
283.	उत्तर प्रदेश	वाराणसी	924
284.	उत्तर प्रदेश	आग्रा	925
285.	उत्तर प्रदेश	कन्नौज	925
286.	उत्तर प्रदेश	बिजनौर	925

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
287.	उत्तर प्रदेश	बलिया	926
288.	उत्तर प्रदेश	मुझफ्फरनगर	926
289.	उत्तर प्रदेश	आंबेडकर नगर	926
290.	उत्तर प्रदेश	चांदौली	926
291.	उत्तर प्रदेश	अमेठी	926
292.	उत्तर प्रदेश	बाराबंकी	927
293.	उत्तर प्रदेश	जालौन	927
294.	उत्तर प्रदेश	चित्रकूट	927
295.	उत्तर प्रदेश	औरैया	928
296.	उत्तर प्रदेश	मौ	929
297.	उत्तर प्रदेश	कौशांबी	930
298.	उत्तर प्रदेश	पिलीभीत	930
299.	उत्तर प्रदेश	महाराजगंज	932
300.	उत्तर प्रदेश	प्रतापगड	932
301.	उत्तर प्रदेश	बुडारुन	933
302.	उत्तर प्रदेश	गोंडा	933
303.	उत्तर प्रदेश	हातरस	933
304.	उत्तर प्रदेश	शामली	934
305.	उत्तर प्रदेश	कासगंज	934
306.	उत्तर प्रदेश	उन्नाव	934
307.	उत्तर प्रदेश	संभल	937
308.	उत्तर प्रदेश	एटा	937
309.	उत्तर प्रदेश	देवरिय	938
310.	उत्तर प्रदेश	सिद्धार्थ नगर	939
311.	उत्तर प्रदेश	बांदा	940
312.	उत्तर प्रदेश	बलरामपूर	941
313.	उत्तर प्रदेश	श्रावस्ती	942
314.	उत्तर प्रदेश	ललितपूर	943
315.	उत्तर प्रदेश	मिर्जापूर	943
316.	उत्तर प्रदेश	सहारनपूर	943
317.	उत्तर प्रदेश	गाझियाबाद	944
318.	उत्तर प्रदेश	रायबरेली	945

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
319.	उत्तर प्रदेश	बरेली	945
320.	उत्तर प्रदेश	आझमगड	945
321.	उत्तर प्रदेश	बस्ती	947
322.	उत्तर प्रदेश	कुशी नगर	948
323.	उत्तर प्रदेश	सोनभद्र	948
324.	उत्तर प्रदेश	इटावा	949
325.	उत्तर प्रदेश	सुलतानपूर	952
326.	उत्तराखंड	चमोली	922
327.	उत्तराखंड	टिहरी गढवाल	945
328.	उत्तराखंड	अल्मोडा	946
329.	उत्तराखंड	हरिद्वार	947
330.	उत्तराखंड	उत्तर काशी	947
331.	उत्तराखंड	उदम सिंग नगर	948
332.	उत्तराखंड	पिथौरागढ	948
333.	पश्चिम बंगाल	पुरुलिया	921
334.	पश्चिम बंगाल	झारग्राम	926
335.	पश्चिम बंगाल	मेदिनीपूर पूर्व	934
336.	पश्चिम बंगाल	कालिम्पॉन्ग	935
337.	पश्चिम बंगाल	पश्चिम वर्धमान	935
338.	पश्चिम बंगाल	पूर्वा वर्धमान	937
339.	पश्चिम बंगाल	मुर्शिदाबाद	946
340.	पश्चिम बंगाल	कोलकाता	948
341.	पश्चिम बंगाल	उत्तर 24 परगण	949
342.	पश्चिम बंगाल	मालदा	949
343.	पश्चिम बंगाल	उत्तर दिनाजपूर	949
344.	पश्चिम बंगाल	जलपाईगुडी	950
345.	पश्चिम बंगाल	कूचबिहार	951
346.	पश्चिम बंगाल	बिरभूम	951
347.	पश्चिम बंगाल	दार्जिलिंग	952

952 पेक्षा जास्त SRB असलेल्या जिल्हांची यादी @ 20 लाख/वर्ष वाटपासह

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
1.	अंदमान आणि निकोबार बेटे	दक्षिण अंदमान	958
2.	अंदमान आणि निकोबार बेटे	उत्तर आणि मध्य अंदमान	985
3.	आंध्र प्रदेश	प्रकाशम	963
4.	आंध्र प्रदेश	कृष्णा	970
5.	आंध्र प्रदेश	पूर्व गोदावरी	973
6.	आंध्र प्रदेश	पश्चिम गोदावरी	979
7.	आंध्र प्रदेश	गुंटूर	988
8.	अरुणाचल प्रदेश	क्रा दादी	959
9.	अरुणाचल प्रदेश	शि योमी	964
10.	अरुणाचल प्रदेश	चांगलांग	975
11.	अरुणाचल प्रदेश	पश्चिम सियांग	989
12.	अरुणाचल प्रदेश	लॉंगडिंग	996
13.	अरुणाचल प्रदेश	कमळे	1000
14.	अरुणाचल प्रदेश	पक्के केसांग	1000
15.	अरुणाचल प्रदेश	लोअर सुबनसिरी	1044
16.	अरुणाचल प्रदेश	पूर्व कामेंग	1378
17.	अरुणाचल प्रदेश	अंजव	1512
18.	आसाम	धेमाजी	953
19.	आसाम	दररंग	955
20.	आसाम	जोरहाट	956
21.	आसाम	भ्वरंप	958
22.	आसाम	नागाव	960
23.	आसाम	चिरांग	968
24.	आसाम	कचर	970
25.	आसाम	बोंगाईगाव	973
26.	आसाम	पश्चिम कार्बी आंगलॉंग	976
27.	आसाम	हायलाकांडी	984
28.	आसाम	चरईदेव	992
29.	बिहार	सहरसा	955
30.	बिहार	सुपौल	962

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
31.	बिहार	कटिहार	962
32.	बिहार	मधेपुरा	966
33.	बिहार	पूर्णिया	967
34.	छत्तीसगड	महासमुंद	954
35.	छत्तीसगड	जंजगीर-चांपा	956
36.	छत्तीसगड	बालोद	956
37.	छत्तीसगड	बिलासपूर	960
38.	छत्तीसगड	गरियाबंद	961
39.	छत्तीसगड	कोरीया	966
40.	छत्तीसगड	धमतरी	968
41.	छत्तीसगड	गौरेला पेंद्र मारवाही	974
42.	छत्तीसगड	बलरामपूर	975
43.	छत्तीसगड	मुंगेली	978
44.	छत्तीसगड	रायपूर	980
45.	छत्तीसगड	बस्तर	983
46.	छत्तीसगड	कबीरधाम	984
47.	छत्तीसगड	विजापूर	985
48.	छत्तीसगड	कोंडागाव	985
49.	छत्तीसगड	राजनांदगाव	990
50.	छत्तीसगड	सुकमा	994
51.	छत्तीसगड	दंतेवाडा	1038
52.	दिल्ली	उत्तर	967
53.	गुजरात	कच्छ	957
54.	गुजरात	खेडा	957
55.	गुजरात	जामनगर	960
56.	गुजरात	मोरबी	978
57.	हरियाणा	पलवल	961
58.	हरियाणा	फतेहाबाद	964
59.	हरियाणा	नुह	964
60.	हिमाचल प्रदेश	बिलासपूर	957
61.	हिमाचल प्रदेश	कुल्लू	964
62.	हिमाचल प्रदेश	सोलन	964

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
63.	हिमाचल प्रदेश	शिमला	971
64.	हिमाचल प्रदेश	उना	978
65.	हिमाचल प्रदेश	लाहुल आणि स्पिती	1294
66.	जम्मू आणि काश्मीर	कुपवाडा	956
67.	जम्मू आणि काश्मीर	पुंछ	958
68.	जम्मू आणि काश्मीर	किश्तवार	965
69.	जम्मू आणि काश्मीर	अनंतनाग	967
70.	जम्मू आणि काश्मीर	पुलवामा	970
71.	जम्मू आणि काश्मीर	बारामुल्ला	973
72.	जम्मू आणि काश्मीर	कुलगाम	985
73.	जम्मू आणि काश्मीर	बडगाम	1031
74.	झारखंड	दुमका	954
75.	झारखंड	सिमडेगा	956
76.	झारखंड	साहेबगंज	959
77.	झारखंड	जामतारा	968
78.	झारखंड	पाकूर	969
79.	झारखंड	सरायकेला खरसावन	972
80.	झारखंड	पश्चिम सिंगभूम	973
81.	झारखंड	खुंटी	989
82.	झारखंड	पूर्व सिंगबम	990
83.	झारखंड	लोहरदगा	992
84.	कर्नाटक	हसन	955
85.	कर्नाटक	तुमाकुरु	956
86.	कर्नाटक	बागलकोट	958
87.	कर्नाटक	कलबुर्गी	961
88.	कर्नाटक	धारवाड	961
89.	कर्नाटक	दावणगेरे	961
90.	कर्नाटक	कोडगू	962
91.	कर्नाटक	रायचूर	976
92.	कर्नाटक	गदग	988
93.	कर्नाटक	दक्षिण कन्नड	997
94.	केरळ	त्रशूर	955

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
95.	केरळ	तिरुवनंतपुरम	957
96.	केरळ	इडुक्की	960
97.	केरळ	कोल्लम	962
98.	केरळ	पलक्कड	964
99.	केरळ	कोट्टायम	964
100.	केरळ	एर्नाकुलम	967
101.	केरळ	मलप्पुरम	971
102.	केरळ	वायनाड	985
103.	लडाख	लेह लडाख	959
104.	लडाख	कारगिल	984
105.	मध्य प्रदेश	उज्जैन	954
106.	मध्य प्रदेश	दमोह	954
107.	मध्य प्रदेश	छिंदवाडा	959
108.	मध्य प्रदेश	निवारी	961
109.	मध्य प्रदेश	सिहोर	962
110.	मध्य प्रदेश	बैतुल	966
111.	मध्य प्रदेश	देवास	967
112.	मध्य प्रदेश	राजगड	971
113.	मध्य प्रदेश	इंदूर	973
114.	मध्य प्रदेश	दिंडोरी	974
115.	मध्य प्रदेश	बालाघाट	979
116.	मध्य प्रदेश	अनुपपूर	984
117.	महाराष्ट्र	औरंगाबाद	954
118.	महाराष्ट्र	मुंबई उपनगर	954
119.	महाराष्ट्र	रत्नागिरी	957
120.	महाराष्ट्र	ठाणे	964
121.	महाराष्ट्र	अमरावती	971
122.	महाराष्ट्र	यवतमाळ	976
123.	महाराष्ट्र	रायगड	977
124.	महाराष्ट्र	नागपूर	983
125.	महाराष्ट्र	नांदेड	1000
126.	मणिपूर	थौबल	960

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
127.	मणिपूर	चुरचंदपूर	967
128.	मणिपूर	कांगपोकपी	973
129.	मणिपूर	सेनापती	1002
130.	मणिपूर	उखरुल	1013
131.	मणिपूर	बिष्णुपूर	1068
132.	मणिपूर	कामजोंग	1075
133.	मणिपूर	जिरीबाम	1111
134.	मेघालय	पूर्व खासी टेकड्या	955
135.	मेघालय	पश्चिम जैतिया टेकड्या	955
136.	मेघालय	पश्चिम खासी टेकड्या	958
137.	मेघालय	दक्षिण पश्चिम खासी टेकड्या	983
138.	मेघालय	पूर्व जैतिया टेकड्या	988
139.	मिज़ोरम	सैच्युअल	957
140.	मिज़ोरम	चंफई	981
141.	मिज़ोरम	सायहा	991
142.	मिज़ोरम	सरचिप	1011
143.	मिज़ोरम	कोलासिब	1045
144.	मिज़ोरम	ममित	1054
145.	नागालँड	फेक	972
146.	नागालँड	लॉंगलेंग	1141
147.	ओडिशा	बालेश्वर	953
148.	ओडिशा	नबरंगपूर	957
149.	ओडिशा	देवगड	958
150.	ओडिशा	पुरी	959
151.	ओडिशा	गजपती	962
152.	ओडिशा	मयूरभंज	970
153.	ओडिशा	रायगडा	970
154.	ओडिशा	नौपाडा	972
155.	ओडिशा	सुंदरगड	982
156.	ओडिशा	झारसुगुडा	998
157.	पुडुचेरी	यनाम	989
158.	पुडुचेरी	पाँडिचेरी	996

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
159.	पंजाब	रुपनगर	954
160.	पंजाब	बर्नाळा	965
161.	पंजाब	मोगा	965
162.	राजस्थान	चुरू	953
163.	राजस्थान	नागौर	954
164.	राजस्थान	जोधपूर	962
165.	राजस्थान	बांसवाडा	965
166.	राजस्थान	जालोरे	967
167.	राजस्थान	उदयपूर	967
168.	राजस्थान	बिकानेर	970
169.	राजस्थान	जैसलमेर	971
170.	राजस्थान	हनुमानगड	974
171.	राजस्थान	झुंझुनू	982
172.	राजस्थान	बारमेर	989
173.	सिक्कीम	पश्चिम जिल्हा	963
174.	तामिळनाडू	विल्लुपुरम	953
175.	तामिळनाडू	वेल्लोर	956
176.	तामिळनाडू	तिरुवरूर	956
177.	तामिळनाडू	तिरुवल्लूर	962
178.	तामिळनाडू	कुड्डालोर	962
179.	तामिळनाडू	चेंगलपट्टूर	966
180.	तामिळनाडू	कोईम्बतूर	974
181.	तामिळनाडू	इरोड	974
182.	तामिळनाडू	चेन्नई	976
183.	तामिळनाडू	विरुधुनगर	977
184.	तामिळनाडू	नागपट्टणम	977
185.	तामिळनाडू	थेनी	979
186.	तामिळनाडू	तेंकासी	989
187.	तेलंगणा	मेडक	956
188.	तेलंगणा	मुलुगु	957
189.	तेलंगणा	आदिलाबाद	958
190.	तेलंगणा	जोगुलंबा गडवाल	969

अ.क्र.	राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश	जिल्हे	HMIS नुसार जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तर (SRB) 2020-21
191.	तेलंगणा	जागितीयल	971
192.	तेलंगणा	निजामाबाद	984
193.	तेलंगणा	निर्मल	1008
194.	त्रिपुरा	धलाई	958
195.	त्रिपुरा	गोमती	962
196.	त्रिपुरा	उनाकोटी	968
197.	त्रिपुरा	दक्षिण त्रिपुरा	1000
198.	त्रिपुरा	सिपाहीजला	1008
199.	उत्तर प्रदेश	अयोध्या	953
200.	उत्तर प्रदेश	मुरादाबाद	954
201.	उत्तर प्रदेश	महोबा	954
202.	उत्तर प्रदेश	शहाजहानपूर	958
203.	उत्तर प्रदेश	मेरठ	958
204.	उत्तर प्रदेश	बहराइच	958
205.	उत्तर प्रदेश	रामपूर	958
206.	उत्तर प्रदेश	बुलंदशहर	959
207.	उत्तर प्रदेश	झाशी	964
208.	उत्तर प्रदेश	कानपूर नगर	967
209.	उत्तर प्रदेश	जौनपूर	972
210.	उत्तर प्रदेश	संत कबीर नगर	978
211.	उत्तराखंड	डेहराडून	968
212.	पश्चिम बंगाल	दिनाजपूर दक्षिण	953
213.	पश्चिम बंगाल	हुगळी	955
214.	पश्चिम बंगाल	नादिया	956
215.	पश्चिम बंगाल	दक्षिण 24 परगण	964
216.	पश्चिम बंगाल	पश्चिम मेदिनीपूर	967
217.	पश्चिम बंगाल	बांकुरा	967
218.	पश्चिम बंगाल	हावडा	974

सत्यमेव जयते

महिला आणि बाल
विकास मंत्रालय
भारत सरकार